

2. Η ζώνη με τις ανθρώπινες μορφές

Αμέσως πάνω από την ταινία με το κυμάτιο ακολουθεί η κύρια διακόσμηση του μνημείου, σε μια πλατιά ζώνη με υπόλευκο βάθος, ύψους 0,75 μ. ως 0,82 μ.

Δυτικό τοίχωμα (Σχ. 10, Πίν. 3, 4, 24, 33-37)

Στη μέση περίπου του δυτικού τοιχώματος, σε απόσταση 0,75 μ. από τη ΝΔ γωνία του τάφου, εικονίζεται όρθια νεανική ανδρική μορφή στραμμένη στο βορρά, αλλά με το πρόσωπο σχεδόν μετωπικά. Η διατήρηση των χρωμάτων δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ικανοποιητική, καθώς αυτά έχουν απολεπισθεί στα μαλλιά, στο πρόσωπο, σε αρκετά σημεία του πάνω γυμνού μέρους του σώματος, αλλά και στο μάτι. Η μορφή, ύψους 0,475 μ., πατά σε ταινία, πλάτους 0,012 μ. ως 0,013 μ., που ορίζεται με δυο οριζόντιες χαράξεις⁷⁴, χωρίς χρήση χρώματος. Η ταινία αυτή, που περιτρέχει τα τοιχώματα του τάφου, αποτελεί τη βάση, πάνω στην οποία στήνονται όλες οι μορφές της ζώνης αυτής. Δε φαίνεται να απασχόλησε τον ζωγράφο η απόδοση της επιφάνειας του εδάφους. Η μορφή στηρίζει τα χέρια της στο μηρό και στο γόνατο του αριστερού ποδιού, που ανασηκωμένο σε ορθή γωνία πατά σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους⁷⁵, μια στάση πολύ γνωστή από τη γλυπτική και αγγειογραφία της κλασικής εποχής, καθώς ένας πολύ μεγάλος αριθμός μορφών, που έχουν ερμηνευθεί ως θεοί, ήρωες, ηγεμόνες, αθλητές κλπ., απεικονίζονται μετωπικά ή σε στάση, με το ένα πόδι ανασηκωμένο και στηριγμένο σε κάποιο έξαρμα μπροστά τους⁷⁶. Το μπροστινό άκρο του δεξιού ποδιού κρύβεται πίσω από το έξαρμα, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο τοπίου, αλλά συγχρό-

74. Σε ορισμένα σημεία οι χαράξεις, περισσότερες από δυο, καλύπτονται από το πράσινο χρώμα του εδαφικού εξάρματος μπροστά στη μορφή. Στην ταινία αυτή εισχωρούν και τα πόδια του κιβωτίου, που υπάρχει μπροστά στη μορφή, καθώς και τα αυγά του κυματίου της ταινίας, κάτω από την κύρια διακόσμηση, ό.π., υποσ. 73.

Σε γραμμή γκρίζου χρώματος, που δηλώνει το έδαφος, πατούν και οι μορφές της ζωφόρου του μακεδονικού τάφου του Αγίου Αθανασίου, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι, ό.π., 115.

75. Το έξαρμα έχει μήκος 0,20 μ. και ύψος 0,08 μ. περίπου.

76. Για το εικονογραφικό σχήμα στη γλυπτική του 4ου αι. π.Χ., που σχετίζεται με τις δημιουργίες του Λυσίππου βλ. Μ. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1961, 2η έκδ., 34, 35, 51, εικ. αρ. 148. Ρ. Moreno, *Lisippo. L'arte e la fortuna*, Firenze 1995, 220 κ.ε., 236 κ.ε., 372, αρ. 6.11.9. J. J. Pollitt, *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή*, Αθήνα 1994 (έκδ. Δ. Παπαδήμα, μετ. Α. Γκαζή) 60 εικ. 21. R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London 1995, 64, εικ. 70. Fr. P. Johnson, *Lysippos*, New York 1968, 149, πίν. 24. Μ. Σιγαντίου - Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα, Αθήνα 1996, 52, εικ. 33. G. W. Elderkin, *Mosaics of the Seven Sages*, RM 52 (1937) 223 κ.ε. Επίσης, LIMC VII, 1, Zürich und München, 1994, 446 κ.ε. (E. Simon), VII, 2, 355, αρ. 36, 38, 39, 359, αρ. 86, 374, αρ. 235, 375, αρ. 237a. Ph. W. Lehmann, *Statues on Coins*, N. York 1946, 29 κ.ε., 30 πίν. VI. Για την αγγειογραφία, H. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IV siècle*, Paris 1951, 130, αρ. 42, πίν. XV, 2. A. D. Trendall - Al. Cambitoglou, ό.π. (υποσ. 64), 50, πίν. 15, 1. *Classical Antiquity, An Exhibition organized in cooperation with Münzen und Medaillen AG*, Basle, Switzerland, Nov. 22, 1975 - Jan. 10, 1976, Zürich - New York, αρ. 20.

Πίν. 33. Η μορφή του δυτικού τοιχώματος του τάφου.

Πίν. 34: Το δυτικό τοίχωμα του τάφου.

νως και αναπόσπαστο μέρος της μορφής, καθώς αυτή στηρίζεται πάνω του. Αποδίδεται με αμελείς οριζόντιες και κάθετες πινελιές πράσινου χρώματος, που αφήνουν να φαίνονται καθαρά κάτω από αυτές οι καφέ πινελιές του προσχεδίου⁷⁷. Οι λίγες, μικρές, πράσινου χρώματος καμπύλες πινελιές στο πάνω μέρος, που ξεφεύγουν από το περίγραμμα του εξάρματος, δεν είναι αρκετές για να προσδώσουν σ' αυτό με επιτυχία φυσιοκρατικό χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά, όμως, η χρησιμοποίηση του πράσινου χρώματος αντί του καφέ, όπως θα περίμενε κανείς να έχει ένα βραχώδες εξάρμα, υποδεικνύει την πρόθεση του καλλιτέχνη να τονίσει το στοιχείο του τοπίου που σχετίζεται μ' αυτή τη μορφή⁷⁸, που φορά ιμάτιο, το οποίο περνά από τον αριστερό ώμο και καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος. Στα πόδια φέρει κρηπίδες⁷⁹, που αποδίδονται με ανοικτό καστανό χρώμα, ενώ οι ιμάντες τους, φαρδύτεροι στην κνήμη,

77. Για στοιχεία τοπιογραφίας σε τοιχογραφίες μνημείων της Μακεδονίας, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 86 κ.ε., 124 κ.ε.

78. Ο βράχος πάνω στον οποίο κάθονται οι μορφές του νότιου τοιχώματος έχει καστανό χρώμα, βλ. σ. 55, 58.

79. Για τις κρηπίδες, χαρακτηριστικά υποδήματα της μακεδονικής ενδυμασίας, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι, ό.π., 119 και υποσ. 347, 348. Φ. Πέτσας, ό.π., 116, υποσ. 4, πίν. 5. Γενικότερα, Μ. Bieber, ό.π. (υποσ. 76), 51, εικ. 149.

Πίν. 35. Το κάτω μέρος της μορφής του δυτικού τοιχώματος.

με λεπτές διασταυρούμενες γραμμές σκουρότερου καφέ χρώματος (πίν. 35). Στο πάνω μέρος του υποδήματος του λυγισμένου αριστερού ποδιού διακρίνεται και μια λευκή ταινία⁸⁰. Στο κεφάλι φέρει στεφάνι με ωσειδή φύλλα, μυρτιάς ή δάφνης, που φαίνονται να κινούνται από τον άνεμο⁸¹. Η ταύτιση των φύλλων των στεφανιών δεν είναι πάντα εύκολη, κυρίως όταν αυτά είναι ωσειδή ή λογχόσχημα, που είναι και τα πιο κοινά στα στεφάνια, τόσο στην εικο-

80. Μια λοχή πινελιά ιώδους χρώματος στο σημείο αυτό δείχνει πιθανόν την πρόθεση του ζωγράφου να προσθέσει στις κρηπίδες και ιώδες χρώμα, βλ. και τη μορφή του βόρειου τοιχώματος, σ. 50.

81. Τα φύλλα του στεφανιού διακρίνονται κυρίως στο δεξιό μέρος του κεφαλιού και ελάχιστα στο αριστερό.

νογραφία⁸² όσο και στα μεταλλικά στεφάνια⁸³. Με το δεξιό χέρι η μορφή κρατά ένα λεπτό μακρύ ξύλινο ραβδί⁸⁴ με σκούρο καφέ χρώμα, το κάτω άκρο του οποίου καταλήγει σε ένα ανοικτό κιβώτιο μπροστά της. Συχνή είναι η απεικόνιση κιβωτίων στις τοιχογραφίες των τάφων της Μακεδονίας. Παριστάνονται συνήθως μισάνοιχτα, για να φαίνεται το περιεχόμενό τους, είδη καλλωπισμού, υφάσματα, χρηστικά αντικείμενα, κυρίως σε σκηνές γυναικωνίτη. Ωστόσο στους τάφους υπήρχαν και πραγματικά ξύλινα κιβώτια, όπως δείχνουν τα υπολείμματα ξύλου, τα καρφιά και τα διακοσμητικά στοιχεία τους⁸⁵.

Το ιμάτιο έχει κόκκινο χρώμα με δυο τονικές διαβαθμίσεις. Οι πτυχές του δηλώνονται με μεγάλες πλατιές πινελιές σκουρότερου κόκκινου, που ακολουθούν τη φορά των λεπτών καφέ γραμμών του προσχεδίου, οι οποίες διακρίνονται σε ορισμένα σημεία⁸⁶. Μικρές λεπτές παράλληλες γραμμές, καθαρά διακοσμητικές, δεν αντιστοιχούν σε λειτουργικές πτυχώσεις, ενώ το περίγραμμα και οι απολήξεις του ιματίου αποδίδονται σχηματικά, χωρίς ρευστότητα. Η εσωτερική επιφάνεια του ιματίου στο κάτω μέρος του και στα τμήματα που διακρίνονται στο αριστερό μέρος του κορμού και στην ωμοπλάτη δηλώνεται με σκούρο καστανό χρώμα, ενώ η κάτω παρυφή τονίζεται με μια λεπτή κόκκινη πινελιά⁸⁷. Τα δάκτυλα των χεριών αποδίδονται με λεπτές γραμμές ανοικτού καστανού χρώματος, χωρίς λεπτομέρειες. Περισσότερο ίτετυχημένη είναι η απόδοση της πλαστικότητας του γυμνού κορμού της μορφής με τη χρησιμοποίηση λεπτών γραμμών αραιωμένου καστανού χρώματος για τα περιγράμματα των γυμνών μελών και ομάδων πυκνών παράλληλων μικρών καμπύλων γραμμών

-
82. Στην αγγειογραφία τα φύλλα των στεφανιών, όταν δεν είναι ωοειδή, δηλώνονται συνήθως με απλές παράλληλες γραμμές ή κουκίδες. Αυτά τα φύλλα ταυτίζονται από τους μελετητές άλλοτε με φύλλα μυρτιάς (κυρίως όταν υπάρχουν και άνθη) και άλλοτε δάφνης, ενώ τα κάπως πιο σφαιρικά ή ελλειπτικά με φύλλα ελιάς.
83. Για στεφάνια με ωοειδή φύλλα βλ. E. Tsigarida, *Metal Wreaths in the Greek World*, Oxford 1988 (αδημοσίετη διδακτορική διατριβή), 112 κ.ε. Για μεταλλικά στεφάνια, η ίδια, *Παρατηρήσεις στα μεταλλικά στεφάνια*, Αρχαία Μακεδονία, V, 3, 1989 (Θεσσαλονίκη 1993), 1631 κ.ε. Για την δάφνη ειδικότερα, M. B. Ogle, *Laurel in Ancient Religion and Folk-Lore*, *AJPh* 31 (1910) 287 κ.ε., 300 κ.ε. E. Tsigarida, ό.π., 246 κ.ε., για τη μυρτιά, 248 κ.ε. Κατά τον M. W. Dickie η μυρτιά σχετίζεται κατεξοχήν με τις μυστηριακές λατρείες και τις ταφικές τελετές, M. W. Dickie, *The Dionysiac Mysteries in Pella*, *ZPE* 109 (1995) 81 κ.ε., 85 κ.ε. Για τα στεφάνια βλ. και παρακάτω, σ. 56, 58, 80, 87 κ.ε.
84. Δεν πρόκειται για τη βακτηρία των ηλικιωμένων ανδρών των επιτύμβιων αναγλύφων, αλλά για το ραβδί - δείκτη διδασκαλίας, βλ. O. Brendel, *Symbolik der Kugel* *Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der alteren griechischen Philosophie*, *RM* 51 (1936) 12. G. Richter, *The Portraits of the Greeks*, I, London 1965, 84, εικ. 331.
85. Βλ. και σ. 19 και υποσ. 34. Για ξύλινο κιβώτιο επενδυμένο με ασημένιο έλασμα σε τάφο του Αγίου Αθανασίου βλ. M. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μύρτος*, 2000, ό.π., 547 κ.ε. Για απεικόνιση κιβωτίων σε τοιχογραφίες τάφων βλ. I. Βοκοτοπούλου, ό.π., 41 και υποσ. 75 με σχετική βιβλιογραφία, 42 σχ. 16, 45 σχ. 18, πίν. 1α. M. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικοί τάφοι*, ό.π., 48, 56. M. Σιγανίδου, *AD* 31 (1976) Χρον. 261, πίν. 201β. M. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *AD* 44-46 (1989-1991) Μελ. 86, πίν. 20β. Για πραγματικά κιβωτίδια, G. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966, 72 κ.ε.
86. Το προσχέδιο διακρίνεται στο περίγραμμα της μορφής, τόσο στο μπροστινό όσο και στο πίσω μέρος, στη δήλωση της μεγάλης πτυχής, που ενώνει τα δυο πόδια και στις μικρότερες πτυχές στο πάνω μέρος του λυγισμένου ποδιού.
87. Το καφέ χρώμα της εσωτερικής επιφάνειας του ιματίου ενώνεται με το ίδιο χρώμα του πάνω τμήματος των κρηπίδων, έτσι ώστε δεν διακρίνεται η πάνω πλευρά τους.

Πίν. 36. Το πάνω τμήμα της μορφής του δυτικού τοιχώματος.

ίδιου χρώματος για την απόδοση των καμπυλώσεων των πλαστικών όγκων. Σε ορισμένα σημεία οι όγκοι αυτοί είναι σκουρότεροι, τονισμένοι με πυκνές γκριζές γραμμές και αλλού φωτεινότεροι με χρησιμοποίηση παχύτερου λευκού χρώματος. Γκριζωπή σκίαση υπάρχει στο θώρακα, στο λαιμό και στον πήχυ του απλωμένου χεριού, ενώ οι αναδιπλώσεις του δέρματος στο λαιμό τονίζονται με γκριζές σχηματοποιημένες πλατιές οριζόντιες γραμμές. Η ίδια σκίαση παρατηρείται και στο αριστερό τμήμα του ωοειδούς προσώπου της μορφής, που στραμμένο στο θεατή, αποδίδεται με ελαφριά συνίτηση (πίν. 36). Στο περίγραμμα του προσώπου⁸⁸ και στη ράχη της μύτης υπάρχουν καφέ σκούρες γραμμές και σε ορισμένα σημεία σχεδόν γκριζές. Με το ίδιο χρώμα αποδίδεται και η ίριδα του αριστερού ματιού. Διατηρούνται και κάποια ίχνη κόκκινου χρώματος στο κάτω βλέφαρο του δεξιού ματιού, στην παρειά, πάνω από το χέλιος, καθώς και στο περίγραμμα του αυτιού. Γενικά για την απόδοση της επιδερμίδας στο πρόσωπο, όπως και στο γυμνό μέρος του σώματος, κυριαρχούν οι ανοιχτές καστανές αποχρώσεις. Τα μαλλιά είναι κοντά καστανά. Στο αριστερό μέρος του προσώπου, παράλληλα μ' αυτό, διακρίνεται το ελεύθερο άκρο της κίτρινης ταινίας, που ήταν τυλιγμένη γύρω από το στέλεχος του στεφανιού.

88. Παρά τη μεγάλη φθορά των χρωμάτων στο πάνω και δεξιό μέρος του προσώπου, διακρίνονται η μύτη, τα μάτια, το περίγραμμα του δεξιού αυτιού και ελάχιστα το κάτω χέλιος.

Πίν. 37. Το κιβώτιο μπροστά στη μορφή του δυτικού τοιχώματος.

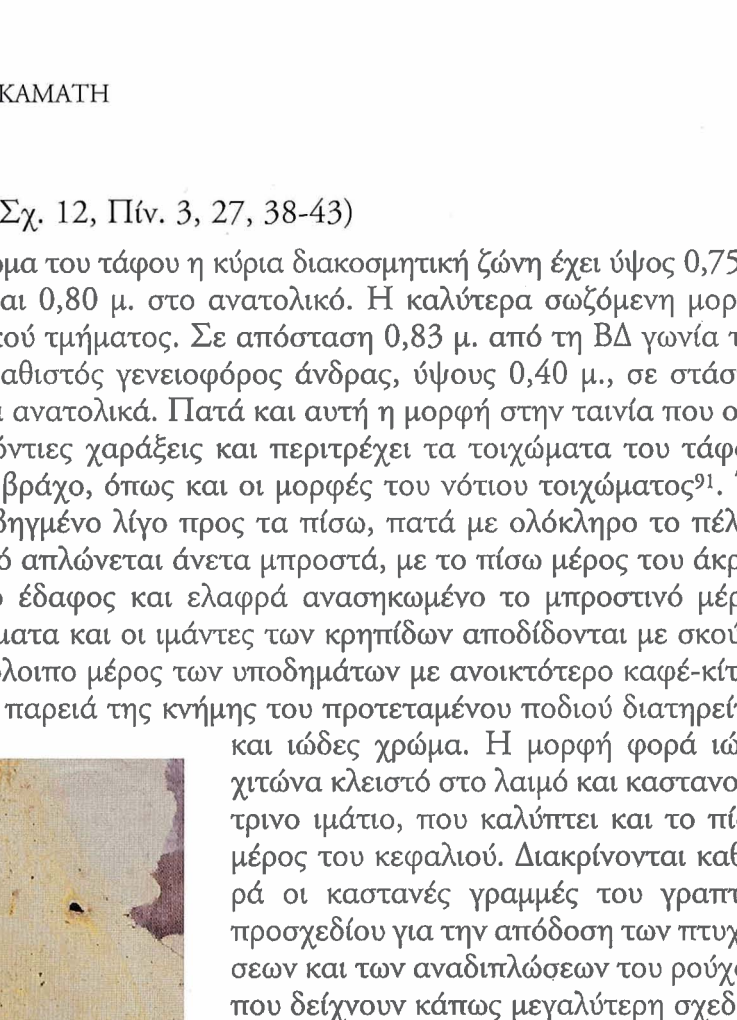
Το ανοικτό κιβώτιο, μπροστά από τη μορφή, αποδίδεται προοπτικά⁸⁹. Τα περιγράμματα των οριζόντιων και κάθετων κανόνων του δηλώνονται με λεπτές πινελιές σκούρου καφέ χρώματος, το υπόλοιπο τμήμα με ανοικτό καστανό (πίν. 37). Μέσα από το κιβώτιο προβάλλουν δυο αντικείμενα, ένα σφαιρικό, διαμ. 0,085 μ., δεξιά, με απολεπισμένο κυανό χρώμα και ένα ορθογώνιο αριστερά με καστανό ανοικτό χρώμα, δοσμένο προοπτικά, που εξαιτίας της φθοράς του χρώματος δε διακρίνεται καλά. Θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς ότι πρόκειται για το ανασηκωμένο κάλυμμα του κιβωτίου, που δε σχεδιάστηκε σωστά, αν διαπιστώναμε και σε άλλα σημεία της διακόσμησης τόσο έντονες σχεδιαστικές αδυναμίες του ζωγράφου, πράγμα που όμως δε συμβαίνει. Επιπλέον, το πάχος του αντικειμένου, αλλά και η διαμόρφωση της επάνω πλευράς του σε επίπεδη επιφάνεια, ενισχύει την άποψη της ταύτισής του με ένα ξεχωριστό αντικείμενο, που προβάλλει εν μέρει πίσω από το σφαιρικό. Τα δυο αντικείμενα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, μπορούν να συσχετισθούν μέσα στα πλαίσια της ερμηνείας της εικονογράφησης του μνημείου που προτείνεται με μια σφαίρα και το στήριγμά της⁹⁰. Το περίγραμμα του σφαιρικού αντικειμένου αρχικά σχεδιάστηκε με καφέ ανοικτό χρώμα, που διακρίνεται κάτω από το απολεπισμένο κυανό στο πάνω μέρος του. Φαίνεται, ακόμα, και το μπροστινό μέρος του ραβδιού της μορφής, που κατέληγε αρχικά στο εσωτερικό του σφαιρικού αντικειμένου και στη συνέχεια καλύφθηκε με το κυανό χρώμα του τελευταίου. Μπροστά από τον αριστερό κάθετο κανόνα του κιβωτίου διακρίνεται μια κάθετη γκριζα γραμμή του προσχεδίου.

89. Η μπροστινή επιφάνεια του κιβωτίου έχει μήκος 0,08 μ. και ύψος 0,06 μ. περίπου.

90. Το ορθογώνιο αντικείμενο έχει ύψος 0,09 μ., πλάτος 0,07 μ. και πάχος 0,05 μ., βλ. και σ. 89.

Βόρειο τοίχωμα (Σχ. 12, Πίν. 3, 27, 38-43)

Στο βόρειο τοίχωμα του τάφου η κύρια διακοσμητική ζώνη έχει ύψος 0,75 μ. στο δυτικό τμήμα και 0,80 μ. στο ανατολικό. Η καλύτερα σωζόμενη μορφή είναι αυτή του δυτικού τμήματος. Σε απόσταση 0,83 μ. από τη ΒΔ γωνία του τάφου εικονίζεται καθιστός γενειοφόρος άνδρας, ύψους 0,40 μ., σε στάση, στραμμένος προς τα ανατολικά. Πατά και αυτή η μορφή στην ταινία που ορίζεται από δυο οριζόντιες χαραξίες και περιτρέχει τα τοιχώματα του τάφου. Κάθεται μάλλον σε βράχο, όπως και οι μορφές του νότιου τοιχώματος⁹¹. Το αριστερό πόδι, τραβηγμένο λίγο προς τα πίσω, πατά με ολόκληρο το πέλμα στο έδαφος, το δεξιό απλώνεται άνετα μπροστά, με το πίσω μέρος του άκρου του στηριγμένο στο έδαφος και ελαφρά ανασηκωμένο το μπροστινό μέρος (πίν. 39). Τα κατύμματα και οι ιμάντες των κρηπίδων αποδίδονται με σκούρο καφέ χρώμα, το υπόλοιπο μέρος των υποδημάτων με ανοικτότερο καφέ-κίτρινο. Στην εσωτερική παρεία της κνήμης του προτεταμένου ποδιού διατηρείται και ιώδες χρώμα. Η μορφή φορά ιώδη χιτώνα κλειστό στο λαιμό και καστανοκίτρινο ιμάτιο, που καλύπτει και το πίσω μέρος του κεφαλιού. Διακρίνονται καθαρά οι καστανές γραμμές του γραπτού προσχεδίου για την απόδοση των πτυχώσεων και των αναδιπλώσεων του ρούχου, που δείχνουν κάπως μεγαλύτερη σχεδιαστική ελευθερία από αυτήν της προηγούμενης μορφής, παρόλο που η αλλοίωση του χρώματος δε μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν ο ζωγράφος ακολούθησε πιστά το γραπτό προσχέδιο στην τελική τοποθέτηση των χρωμάτων. Και εδώ υπάρχουν οι πυκνές μικρές παράλληλες γραμμές στο πάνω μέρος του ιματίου, που είναι περισσότερο διακοσμητικές παρά λειτουργικές. Από το περίγραμμα του ιματίου και τις απολήξεις του, αν και αυτές αποδίδονται με μεγαλύτερη ελευθερία απ' ό,τι στην προηγούμενη μορφή, ιδίως στη δεξιά πλευρά, λείπει η ρευστότητα. Ωστόσο η βαρύτητα του ρούχου αποδίδεται με επιτυχία. Στα μαλλιά, που έχουν καφέ κοκκινωπό χρώμα διακρίνεται διπλή οριζόντια αβαθής χάραξη⁹², που ορίζει το περίγραμμα του στελέχους

Πίν. 38. Η γενειοφόρα μορφή του βόρειου τοιχώματος.

91. Με δυσκολία διακρίνονται ελάχιστα υπολείμματα του καστανού χρώματος του βράχου.

92. Αυτή είναι η μόνη χάραξη που διαπιστώθηκε στις μορφές της ζώνης αυτής.

Πίν. 39. Το κάτω μέρος της γενειοφόρας μορφής του βόρειου τοιχώματος.

στεφανιού, από φύλλο του οποίου προέρχεται μάλλον το λιγιστό πράσινο χρώμα, που διασώζεται κοντά στο πρόσωπο της μορφής, αριστερά. Το πρόσωπο σχεδόν λευκό, είναι στρογγυλό και η κοντή γενειάδα δηλώνεται με καφέ σκούρο χρώμα (πίν. 40). Τα βλέφαρα γέρνουν προς τα κάτω, καθώς η μορφή κοιτάζει το αντικείμενο που κρατά. Καφετιές σκιές διακρίνονται στην εσωτερική κοιλότητα της δεξιάς οφθαλμικής κόγχης, ιώδες χρώμα στις παρειές, στο πηγούνι και στα χείλη. Το περίγραμμα των ματιών τονίζεται με γκριζα σκίαση. Με το αριστερό χέρι η μορφή κρατά κύλινδρο υπόλευκου παπύρου, που τον ξετυλίγει με το δεξιό⁹³. Πάνω στο υπόλευκο χρώμα των χεριών, που αποδίδονται με λεπτομέρειες, οι φλέβες τονίζονται με λεπτές καφέ γραμμές.

Αμέσως μετά τη μορφή αυτή, στο μέσον περίπου του βόρειου τοιχώματος⁹⁴, διασώζονται αποσπασματικά τμήματα δυο κυλινδρικών αντικειμένων με κίτρινο χρώμα⁹⁵, δοσμένα προοπτικά, το ένα πίσω από το άλλο (πίν. 43). Παρόλο που με κίτρινο χρώμα αποδίδονται συνήθως στις τοιχογραφίες των ταφικών μνημείων μεταλλικά αντικείμενα, χρυσά ή χάλκινα, θεωρούμε πολύ πιθανή την ταύτιση αυτών των αντικειμένων με κυλίνδρους παπύρων, ανάλογων με αυτόν που κρατά η γενειοφόρα μορφή του ίδιου τοιχώματος. Οι κύλινδροι παπύρων, που κατασκευάζονταν από την καρδιά του κατώτερου στελέχους του φυτού, είχαν συνήθως φωτεινό κιτρινωπό χρώμα, όπως μαρτυρείται από τις γραπτές πηγές, αλλά και από παραστάσεις⁹⁶. Δυστυχώς η απώλεια

93. Για μορφές με παπύρους βλ. σ. 52 και υποσ. 97, 87 κ.ε.

94. Σε απόσταση 1,10 μ. ανατολικά της μορφής με τον πάπυρο και 2,25 μ. από τη ΒΑ γωνία του τάφου.

95. Έχουν σωζ. μήκος 0,145 μ. και ύψος 0,125 μ.

96. Βλ. υποσ. 93.

Πίν. 40. Το πάνω μέρος της γενειοφόρας μορφής του βόρειου τοιχώματος.

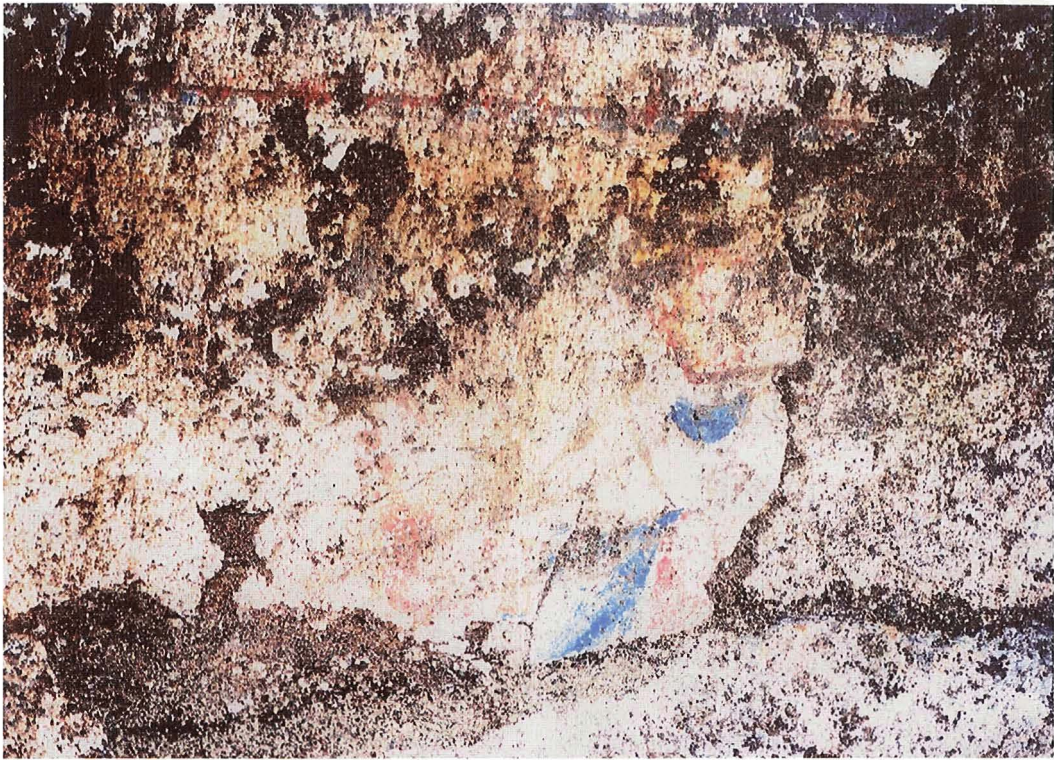
των χρωστικών στην περιοχή αυτή του βόρειου τοιχώματος δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν μαζί με τους κυλίνδρους υπήρχαν και άλλα εικονογραφικά στοιχεία, π.χ., κάποια μορφή ή ένα κιβώτιο, που απεικονίζεται συχνά να περιέχει ειλητάρια παπύρων⁹⁷. Με δεδομένο το συνηθισμένο μήκος των κανονικών κυλίνδρων παπύρων, 0,19 μ. ως 0,25 μ., στην τοιχογραφία του τάφου της Πέλλας απεικονίζεται το μεγαλύτερο μέρος τους.

■ Στο ανατολικό τμήμα του ίδιου τοιχώματος, σε απόσταση 0,58 μ. από τη ΒΑ γωνία του τάφου, σώζεται αποσπασματικά, χωρίς να διακρίνεται με σαφήνεια λόγω της μεγάλης φθοράς των χρωμάτων, μια καθιστή μορφή, που αποδίδεται πιθανότατα μετωπικά⁹⁸ (πίν. 41, 42). Λείπει το τμήμα από τους ώμους και πάνω⁹⁹, που εν μέρει αποκαθίσταται από τα κομμάτια των κονιαμάτων που ήταν πεσμένα μπροστά στο βόρειο τοίχωμα και περισυλλέχθηκαν στην ανασκαφή. Τα κομμάτια αυτά, που συγκολλήθηκαν από τους συντηρητές της Διεύθυνσης Συντήρησης, αποκαθιστούν με αρκετά κενά μια επιφάνεια, διαστάσεων 0,20x0,195 μ., που όμως δεν μπορεί να προσαρμοσθεί στο υπάρχον τμήμα της

97. H. Blanck, Το βιβλίο στην αρχαιότητα, Αθήνα 1994, έκδ. Δ. Παπαδήμα, μετ. Δ. Γεροβασιλη – Μ. Pfreimter, 74 κ.ε. (για τον πάπυρο), 100 κ.ε. (για τον κύλινδρο παπύρου), 110 κ.ε. Κύλινδροι παπύρων με κόκκινο και κίτρινο χρώμα πάνω σε κιβώτιο απεικονίζονται σε τοιχογραφία τάφου του Αγίου Αθανασίου, Μ. Τσιμπιδου-Αυλωνίτη, Μύρτος 2000, ό.π., 546 σχ. 2, 552, 553. Διο κύλινδροι παπύρων με κόκκινο και γαλάζιο χρώμα απεικονίζονται πιθανότατα και σε τοιχογραφία κιβωτίοσχημου τάφου της Πέλλας, Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 31 (1976) Χρον. Β2, 261. Βλ. και Ε. Karydi-Walter, Der Naikos des Hermon, Ein Spätklassisches Grabmalde, Kanon, Festschrift E. Berger, Basel 1988, 332 κ.ε. G. Rodenwaldt, Thespische Reliefs, JDI, 28 (1913) 333, πίν. 30. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Αι γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών, Αθήναι 1928, 145, πίν. Ι (κύλινδρος παπύρου με καφέ κοκκινωπό χρώμα). Για απεικονίσεις παπύρων σε επιτύμβιες στήλες, Ε. Pfuhl, Zur Darstellung von Buchrollen auf Grabreliefs, JDI 22 (1907) 113 κ.ε. Γενικά για παπύρους, Th. Birt, Die Buchrolle in der Kunst, Leipzig 1907, 248 κ.ε. Για πραγματικό πάπυρο σε τάφο βλ. Π. Γ. Θέμελης – Γ. Π. Τουράτσογλου, ό.π., 148 κ.ε. Για τον πάπυρο γενικά, Plinius, Naturalis Historia, XIII (London, W. Heinemann LTD, 1968), 68 κ.ε., για την κατασκευή γραφικής ύλης από πάπυρο, 74 κ.ε. Οι δύο κύλινδροι που απεικονίζονται στον τάφο της Πέλλας έχουν διάμετρο 0,06 και 0,07 μ. περίπου.

98. Το δυτικό άκρο της σωζόμενης μορφής βρίσκεται σε απόσταση 1,36 μ. από το προηγούμενο εικονογραφικό στοιχείο της διακόσμησης, τους κυλίνδρους παπύρων.

99. Σωζ. ύψος 0,31 μ. περίπου, σωζ. πλάτος 0,26 μ.

Πίν. 41. Η μορφή του ανατολικού τμήματος του βόρειου τοιχώματος.

Πίν. 42. Η μορφή του ανατολικού τμήματος του βόρειου τοιχώματος μετά τη συγκόλληση των πεσμένων κονιαμάτων.

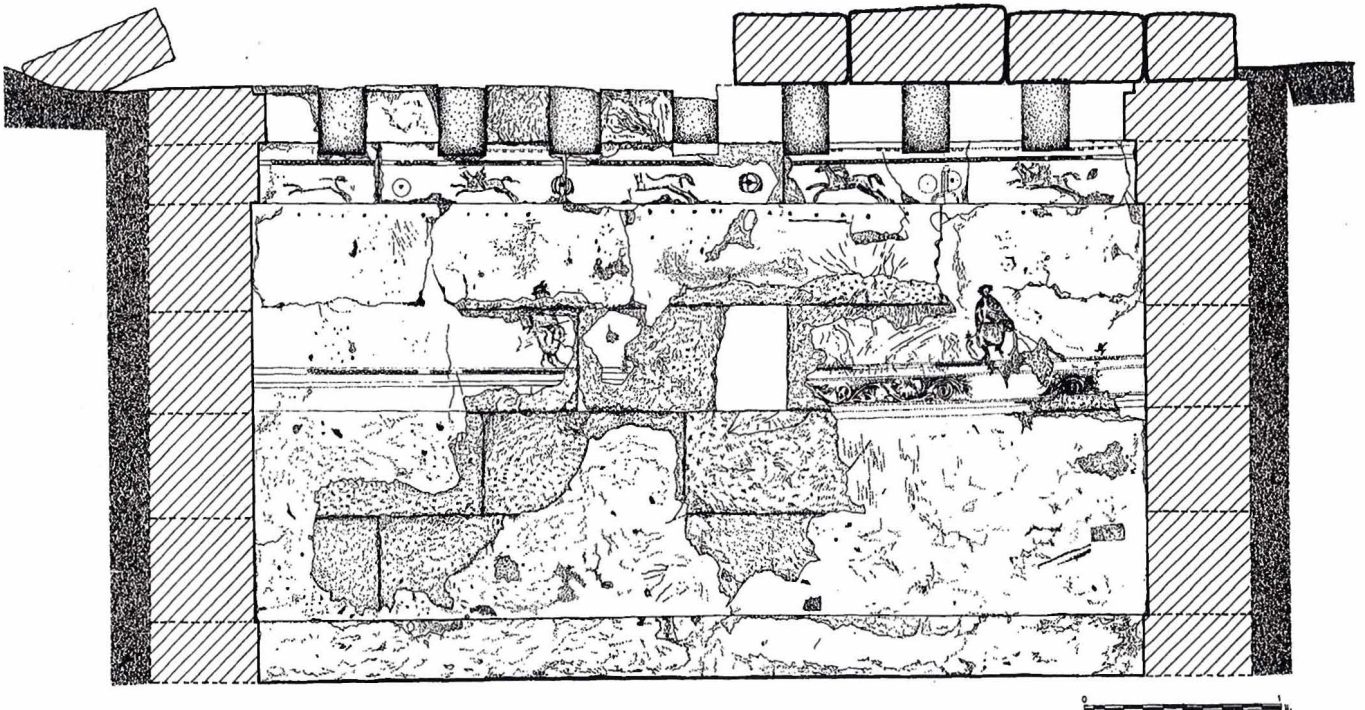
Πίν. 43. Οι κύλινδροι παπύρων στο βόρειο τοίχωμα.

τοιχογραφίας επάνω στο μνημείο λόγω της φθοράς του κονιάματος του υποστρώματος στα κομμάτια που έχουν συγκολληθεί, αλλά και του προστατευτικού κονιάματος, που έχει τοποθετηθεί από τους συντηρητές στα σημεία της απόσπασης, για την ασφαλέστερη στερέωση των κονιαμάτων στο τοίχωμα. Πιθανότατα και η μορφή αυτή καθόταν σε βράχο, όπως και οι άλλες καθιστές μορφές του βόρειου και νότιου τοιχώματος. Διακρίνεται το άκρο δεξιό πόδι της στραμμένο προς τα δυτικά με κρηπίδα¹⁰⁰, που έχει καστανό-κίτρινο χρώμα με μια κόκκινη πινελιά στο μπροστινό μέρος και το λυγισμένο μπροστά στο στήθος δεξιό χέρι με το οποίο κρατά μάλλον ένα ραβδί, ανάλογο με αυτό της μορφής του δυτικού τοιχώματος, που αποδίδεται με καφέ-καστανό χρώμα. Φορά χιτώνα κυανού χρώματος και καφέ-κοκκινωπό ιμάτιο, που διακρίνονται και στο αποκατεστημένο από τα πεσμένα κομμάτια τμήμα της τοιχογραφίας. Σ' αυτό είναι ορατό ακόμα και το δεξιό τμήμα του κεφαλιού της μορφής, που ήταν στραμμένο ελαφρά προς τα ανατολικά, όπως συμβαίνει και με το γενειοφόρο άνδρα με τον πάπυρο και έφερε στεφάνι με ωσειδή-λογγχόσχημα φύλλα. Το χρώμα, που διασώζεται στην περιοχή του κεφαλιού, είναι ιώδες, καστανό, αλλά και κίτρινο περιμετρικά και σε τμήματα ορισμένων φύλλων, από την ταινία πιθανόν του στεφανιού.

100. Βλ. και τα πόδια της γενειοφόρας μορφής του νότιου τοιχώματος. Επίσης, για παρόμοια σχεδόν απεικόνιση του δεξιού ποδιού καθιστής μορφής, που παρουσιάζεται σχεδόν μετωπικά, βλ. G. Richter, *Perspective in Greek and Roman Art*, London and N. York, 41 και εικ. 167.

Νότιο τοίχωμα (Σχ. 13, Πίν. 3, 44-48, 67)

Στην κύρια διακοσμητική ζώνη του νότιου τοιχώματος, ύψους 0,82 μ., και σε απόσταση 0,65 μ. από τη ΝΔ γωνία του τάφου, εικονίζεται μια ακόμα ανδρική μορφή, ύψους 0,38 μ., καθιστή μετωπικά με ελαφριά στροφή του σώματος και του κεφαλιού προς τα δυτικά. Και αυτή η μορφή πατά στην ταινία με τη διπλή χάραξη. Με τονισμένο σε πλάτος το κάτω μέρος του σώματος κάθεται σε βραχώδες έξαρμα, που αποδίδεται με ανοικτό καστανό χρώμα¹⁰¹. Η μορφή γέρνει λίγο μπροστά, καθώς στηρίζει το κεφάλι στο δεξιό της χέρι, που ακουμπά στο πηγούνι, με λυγισμένα τα δάκτυλα προς τα κάτω και με τον αντίχειρα να ξεχωρίζει, μια απεικόνιση πολύ κοντά στην πραγματικότητα, όταν το χέρι βρίσκεται σ' αυτή τη θέση¹⁰². Η μετωπική απόδοση των άκρων ποδιών είναι απλουστευμένη χωρίς δήλωση λεπτομερειών. Οι κρηπίδες αποδίδονται με ανοικτό καστανό χρώμα και οι ιμάντες με σκουρότερο καφέ. Με πλατιές καφέ πινελιές δηλώνεται το περίγραμμα του λυγισμένου χεριού και με λεπτότερες οι φλέβες πάνω σ' αυτό, ενώ μια γκριζα σκίαση διακρίνεται στο δεξιό μέρος του και στα λυγισμένα δάκτυλα. Η μορφή φορά ιμάτιο που καλύπτει όλο το σώμα, εκτός από τις κνήμες, τα άκρα πόδια και το δεξιό χέρι. Έχει χρώμα καστανό-κίτρινο-πορτοκαλί¹⁰³, σκουρότερο για την απόδοση των πτυ-

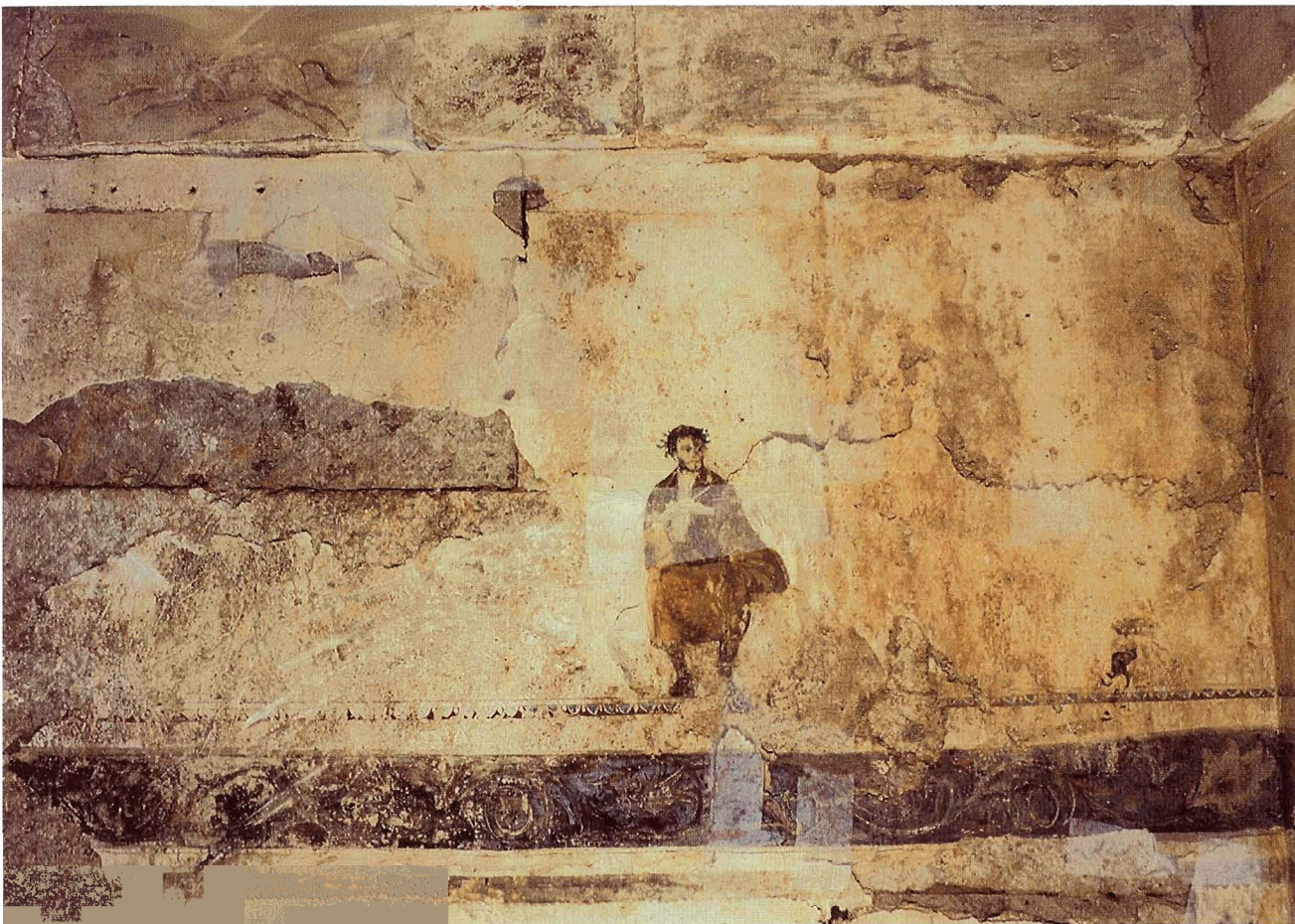

Σχ. 13. Νότιο τοίχωμα του τάφου.

101. Συνολικό πλάτος της μορφής με το βράχο 0,30 μ.

102. Για μορφές με το χέρι κάτω από το πηγούνι βλ. σ. 87 κ.ε. και υποσ. 185.

103. Οι τονικές διαβαθμίσεις οφείλονται πιθανόν ως ένα σημείο και στη φθορά του χρώματος.

Πίν. 44. Το δυτικό τμήμα του νότιου τοιχώματος του τάφου.

χώσεων στο τμήμα που είναι απλωμένο πάνω στο βράχο και στην κοιλιακή χώρα, όπου και η θέση του άλλου χεριού, που καλύπτεται από το ρούχο. Το περίγραμμα του ρούχου είναι ευθύγραμμο ή ελαφρά καμπύλο και οι παρυφές του, όπου διακρίνονται, εντελώς σχηματικές¹⁰⁴. Η κατάσταση διατήρησης του κεφαλιού, που είναι περισσότερο επίμηκες από αυτό των προηγούμενων μορφών, είναι αρκετά καλή (πίν. 46). Η κοντή γενειάδα, πυκνότερη στις παρειές, και τα κοντά μαλλιά αποδίδονται με σκούρο καφέ χρώμα, όπως και οι ίριδες των ματιών και τα βλέφαρα. Ελάχιστο τρίχωμα δηλώνεται στην μπροστινή επιφάνεια του πηγουνιού, ενώ λείπει εντελώς το μουστάκι. Μια λεπτή γκριζα πινελιά και σκίαση ίδιου χρώματος τονίζει τη ράχη της μύτης. Η ίδια γκριζα σκίαση παρατηρείται και στις παρειές και στο αντί της μορφής. Κόκκινο χρώμα διατηρείται στα χείλη, στα ρουθούνια, στα βλέφαρα και στις παρειές. Το στεφάνι¹⁰⁵ έχει πράσινα ωσειδή-λογχόσχημα φύλλα, πιο μακριά και πλατιά, αλλά και πιο έντονα κινημένα από αυτά του στεφανιού της μορφής του δυτικού τοιχώματος. Το κίτρινο χρώμα, που διακρίνεται γύρω από το αντί και

104. Το σκούρο καστανό χρώμα δεξιά του λυγισμένου χεριού δηλώνει πιθανόν παρυφή του ματιού.

105. Για στεφάνια βλ. σ. 46 κ.ε., υποσ. 82, 83, 58, υποσ. 107, 87 κ.ε..

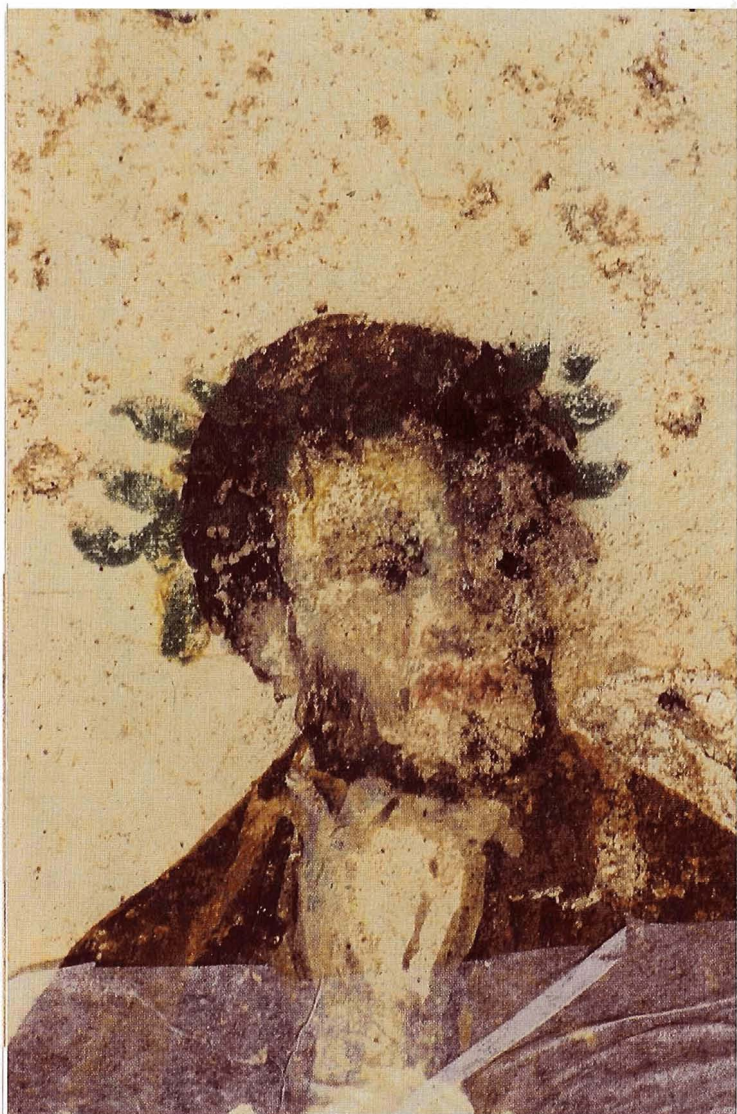

Πίν. 45. Η γενειοφόρα μορφή στο δυτικό τμήμα του νότιου τοιχώματος του τάφου.

στο μέτωπο δεξιά, προέρχεται από το ελεύθερο τμήμα της ταινίας του.

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοιχώματος, σε απόσταση 1,13 μ. από τη ΝΑ γωνία του τάφου, απεικονίζεται νεανική μορφή, ύψους 0,43 μ., καθισμένη άνετα σε βράχο¹⁰⁶, στραμμένη προς τα δυτικά και με το πρόσωπο δοσμένο σχεδόν από τα πλάγια (πίν. 47, 67 σ. 122). Λείπει μεγάλο μέρος του κορμού και το κάτω μέρος του προσώπου. Φορά μάτιο με καφέ-κόκκινες και κίτρινες-πορτοκαλί διαβαθμίσεις, που απλώνεται πάνω στο βράχο, χωρίς να διακρίνονται πτυ-

106. Για παρόμοιες απεικονίσεις καθιστών μορφών, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα II, ό.π., 77 εικ. αρ. 30, Ρ. Moreno, ό.π., 131-134 (4,16.3, 4,16.4). G. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, New Haven and London 1967, 369 εικ. 72, η ίδια, *Perspective in Greek and Roman Art*, ό.π., 30 εικ. 131, 31, 33 εικ. 147 και 152. M. Bieber, ό.π., εικ. 109-111. LIMC V, 1, Zürich und München 1990, 285 κ.ε. (G. Siebert), V, 2, 281, αρ. 962 a,d, 964, 968b. Για τη θέση των ποδιών βλ. και Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ό.π. (υποσ. 97), 141 εικ. 165.

Πίν. 46. Το πάνω μέρος της γενειοφόρας μορφής του νότιου τοιχώματος του τάφου.

χώσεις λόγω της φθοράς του χρώματος. Τα άκρα πόδια, με κρηπίδες, προβάλλουν μπροστά, το ένα εικονίζεται με ελαφρά ανασηκωμένο το πέλμα, λίγο πιο πίσω από το άλλο, καθώς στηρίζεται στον επικλινή βράχο. Το δεξιό χέρι είναι λυγισμένο μπροστά στο κορμό. Έχει κοντά καφέ-μαύρα μαλλιά πάνω στα οποία προβάλλει στεφάνι με αραιά, μεγάλα και έντονα πράσινα φύλλα, που κινούνται από τον άνεμο (πίν. 48). Το βαθύ οδοντωτό περίγραμμα τους συνηγορεί για την ταύτιση τους περισσότερο με φύλλα σέλινου, κατεξοχήν νεκρικού φυτού, που είναι κυρίως γνωστό από τις γραπτές πηγές, χωρίς όμως να αποκλείεται και η ταύτισή τους με απλοποιημένα σχεδιαστικά φύλλα βελανιδιάς¹⁰⁷. Μαύρες πινελιές τονίζουν το φρύδι, το περίγραμμα της οφθαλμικής κόγχης, την ίριδα του ματιού και έντονα γκριζα σκίαση το πάνω βλέφαρο. Κόκκινο χρώμα διατηρείται στην παρειά, στη ράχη της μύτης και κάτω από το αυτί. Το αριστερό μέρος του προσώπου αποδίδεται με συνίζηση, έντονα σκιασμένο. Ελάχιστα διακρίνεται και ο αριστερός οφθαλμός.

Μπροστά και πίσω από τη μορφή υπάρχουν υπολείμματα από το καστανό-γκρίζο χρώμα του βράχου, καθώς και λίγο πράσινο χρώμα μπροστά από τα γόνατά της¹⁰⁸.

107. Για στεφάνια με φύλλα βελανιδιάς βλ. E. Tsigarida, ό.π., 118 κ.ε. Επίσης βλ. Αρχαία Μακεδονία, Αθήνα 1988, 399 εικ. 373 (στεφάνι βελανιδιάς με φύλλα που έχουν αρκετά βαθύ και πολλαπλά οδοντωτό περίγραμμα). Για στεφάνια με φύλλα σέλινου, E. Tsigarida, ό.π., 249 κ.ε. Τα στεφάνια αυτά, που σχετίζονται με το Διόνυσο, τις ταφικές τελετές και χρησιμοποιούνταν ως βραβεία στα Ίσθια και Νέμεα, αναφέρονται από τις γραπτές πηγές, Πλούταρχος, Βίοι παράλληλοι, Τιμολέων, 26 (London, W. Heinemann LTD, 1954), Πλούταρχος, Ηθικά VIII, V, 3, 676 (London, W. Heinemann, LTD 1969), Suidae Lexicon IV, 338, αρ. 212 (Stuttgart, B. G. Teubner, 1989), Πίνδαρος, Νεμεονικών, VI, 71β (A. B. Drachmann, Scholia Vetera in Pindari Carmina, III, Stuttgart et Lipsiae, B. G. Teubner, 1997). Βλ. και E. Κεφαλίδου, Νικητής. Εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού, Θεσσαλονίκη 1996, 62. Ελάχιστες φορές όμως έχουν ταυτισθεί στην εικονογραφία και όχι πάντα με απόλυτη βεβαιότητα. Επίσης, δεν συναντούνται στην κοροπλαστική και ως σήμερα δεν έχουν βρεθεί μεταλλικά στεφάνια με φύλλα αυτού του φυτού, πράγμα που οφείλεται πιθανότατα στη δυσκολία της κατασκευής των φύλλων.

108. Το καστανό-γκρίζο χρώμα απλώνεται σε έκταση 0,27 μ. περίπου μπροστά από τη μορφή και 0,10-0,30 μ. πίσω.

Πίν. 47. Η νεανική μορφή του ανατολικού τμήματος του νότιου τοιχώματος του τάφου.

Πίν. 48. Το κεφάλι της μορφής του ανατολικού τμήματος του νότιου τοιχώματος.

Πίν. 49. Η μορφή του ανατολικού τοιχώματος.

Ανατολικό τοίχωμα

(Σχ. 11, Πίν. 49, 50)

Μετά τον καθαρισμό των κονιαμάτων, περίπου στη μέση του ανατολικού τοιχώματος, σε απόσταση 0,875 μ. από τη ΒΑ γωνία του τάφου, αποκαλύφθηκαν ελάχιστα ίχνη σκούρου καστανού χρώματος, που διαγράφουν το κάτω μέρος μιας μορφής με μακρύ ένδυμα¹⁰⁹, πιθανότατα ιμάτιο, που είναι καθιστή μάλλον σε βράχο, όπως η γενειοφόρα μορφή του νότιου τοιχώματος. Το ραβδί, που διακρίνεται στο δεξιό τμήμα, δεν είναι σαφές αν το κρατά ή απλά το συγκρατεί με το λυγισμένο δεξιό χέρι. Από τα πεσμένα κονιάματα που περισυλλέχθηκαν στην ανασκαφή, μπροστά στο ανατολικό τοίχωμα, αποκαταστάθηκε τμήμα, διαστάσεων 0,10×0,08 μ., από το επάνω αριστερό μέρος του σώματος και του κεφαλιού της μορφής, που φαίνεται ότι είναι στραμμένο προς το βορρά (πίν. 50). Το ιμάτιο έχει καφέ-κοκκινωπό χρώμα με δυο τονικές διαβαθμίσεις. Διακρίνονται λεπτές παράλληλες πινελιές του ίδιου χρώματος επάνω στις φωτεινότερες επιφάνειες για την απόδοση πτυχώσεων. Τα μαλλιά και η γενειάδα αποδίδονται με σκούρο καφέ, σχεδόν μαύρο χρώμα, που σώζεται αποσπασματικά.

Οι μορφές που περιγράφηκαν παραπάνω, χωρίς να εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο χώρο, προβάλλουν πάνω στις μεγάλες λευκές επιφάνειες και αναδεικνύονται, όπως οι μορφές στα αγγεία με λευκό βάθος. Δεν τονίζεται χρωματικά η επιφάνεια του εδάφους, αλλά και ο βράχος¹¹⁰, όπου κάθονται ή στηρίζονται, περισσότερο αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα τους και ελάχιστα συντελεί στη διαμόρφωση ενός εξωτερικού χώρου¹¹¹. Η μορφή του δυτικού τοιχώματος, η μόνη όρθια, και τα

109. Σωζ. ύψος 0,30 μ., πλάτος 0,21 μ. Και αυτή η μορφή καθόταν πιθανότατα σε βράχο, από το χρώμα του οποίου δεν διασώζεται κανένα ίχνος. Για τον τρόπο καθίσματος της μορφής βλ. τη γενειοφόρα μορφή του νότιου τοιχώματος, σ. 55 κ.ε.

110. Για τις καθιστές μορφές σε βράχο, κοινό θέμα στη ζωγραφική και γλυπτική του 4ου αι. π.Χ., και την απόδοση του βράχου βλ. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα II, 69 κ.ε, 72 κ.ε.

111. Βλ. και την τοιχογραφία του τάφου της Περσεφόνης στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα II, ό.π.,

υπόλοιπα στοιχεία της διακόσμησης μπροστά της, καθώς προβάλλονται στη μέση της πλευράς αυτής, υποδεικνύουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που τους προσδίνει ο καλλιτέχνης. Αντίθετα, δε φαίνεται να τον ενδιαφέρει η συμμετρία στην τοποθέτηση των μορφών των μακριών πλευρών¹¹², καθώς οι αποστάσεις μεταξύ τους δεν είναι ίσες. Η επιτυχημένη πολυμορφία στην απόδοση των στάσεων των σωμάτων και των κεφαλιών όχι μόνο διαφορετικών μορφών, αλλά και της ίδιας μορφής¹¹³, αποδεικνύει την επιδεξιότητα του ζωγράφου στη σχεδιαστική απόδοση του ανθρώπινου σώματος. Οι νεανικές μορφές της δυτικής και νότιας πλευράς με την αντίθετη στροφή σώματος και κεφαλιού βγαίνουν από την επιπεδότητά τους, αποκτούν βάθος και καταλαμβάνουν θέση στο χώρο¹¹⁴. Αυτό ενισχύεται και από άλλα στοιχεία, από το στάσιμο πόδι της μορφής της δυτικής πλευράς, που μισοκρύβεται πίσω από το βράχο, τη χρωματική διαφοροποίηση της εσωτερικής επιφάνειας του ματιού της ίδιας μορφής, την προοπτική απόδοση του κιβωτίου μπροστά της.

Ο ζωγράφος είναι προφανές ότι βασίζεται σε ένα ζωγραφικό προσχέδιο, που δεν φαίνεται να το διαφοροποιεί ως την οριστική εκτέλεση. Το προσχέδιο αυτό με λεπτές καφέ και γκριζες πινελιές διακρίνεται στα περιγράμματα των μορφών, στις πτυχωσεις και στο κιβώτιο του δυτικού τοιχώματος. Χρησιμοποιώντας μια λιτή χρωματική παλέτα στις μορφές των μακριών πλευρών με κυρίαρχα χρώματα το καφέ σκούρο και το καφέ ανοικτό-καστανό, το καφέ-κόκκινο,

Πίν. 50. Το επάνω τμήμα της μορφής του ανατολικού τοιχώματος, μετά τη συγκόλληση των πεσμένων κονιαμάτων.

49, 69 κ.ε., στην οποία μόνον τα λουλούδια στο έδαφος και ο βράχος πάνω στον οποίο κάθονται οι μορφές μπορούν να θεωρηθούν στοιχεία τοπίου. Αντίθετα, στην τοιχογραφία του τάφου του Φιλίππου παρατηρείται μια πλήρης οργάνωση τοπίου, όπως στις γνωστές από τα αντίγραφα των ρωμαϊκών χρόνων πολυπρόσωπες συνθέσεις των ζωγράφων της ελληνοιστικής εποχής.

Για την απεικόνιση των απολύτως απαραίτητων στοιχείων στη ζωγραφική του 4ου αι. π.Χ. και τη σύνδεση αυτής της τάσης με τον Νικόμαχο και τον Φιλόξενο βλ. Chr. Saatsoglou-Paliadeli, *Compendiaria, La pittura parietale in Macedonia e Magna Graecia*, Atti del Convegno Internazionale di Studi di ricordo di M.Napoli, Salerno-Paestum, 21-23 novembre 1996, 43 κ.ε.

112. Οι μορφές των μακριών πλευρών δε βρίσκονται σε ίσες αποστάσεις από τις γωνίες του τάφου.

113. Για ανάλογες αποδόσεις μορφών, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα II, ό.π., 69 κ.ε., εικ. 27, 28, 30, 32 (το σώμα των μορφών αποδίδεται σε στάση 3/4, το κεφάλι από τα πλάγια ή μετωπικά).

114. Για την απόδοση της προοπτικής στον 4ο αι. π.Χ., G. Richter, ό.π., (υποσ. 100), 39 κ.ε.

το καφέ-πορτοκαλί και το λευκό, εξάρει μόνον τη μορφή του δυτικού τοιχώματος με το κόκκινο ιμάτιο¹¹⁵ και τον τονισμό του βραχώδους εξάρματος με πράσινο χρώμα. Υπάρχουν βέβαια και άλλα χρώματα, το ιώδες, το πράσινο, το κυανό και το κίτρινο, αλλά αυτά χρησιμοποιούνται περιορισμένα¹¹⁶. Τα περιγράμματα των μορφών δεν τονίζονται έντονα και το πέρασμα από το ένα χρώμα στο άλλο και από τις φωτεινές στις σκιασμένες επιφάνειες γίνεται απαλά και διακριτικά¹¹⁷. Τα ενδύματα βαριά, μεγάλες επιφάνειες με λιγοστές και όχι πάντα λειτουργικές πτυχές, με παρυφές κάθετες, οριζόντιες ή καμπύλες, χωρίς ρευστές απολήξεις, καλύπτουν εντελώς τα σώματα, δίχως να ξεχωρίζουν τα μέλη τους. Οι τονικές διαβαθμίσεις στα ενδύματα δεν ξεπερνούν τις δυο ή τρεις¹¹⁸, ενώ χρησιμοποιούνται ευρύτατα οι διαβαθμίσεις του καφέ και του γκριζου στα γυμνά μέρη των σωμάτων. Ο ζωγράφος του τάφου δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα πρόσωπα των μορφών και την έκφρασή τους, που διαφοροποιούνται όχι μόνον στο σχήμα, αλλά και στα επιμέρους χαρακτηριστικά, τα οποία τονίζονται με καφέ σκούρες, γκριζες και μαύρες πινελιές. Στα πρόσωπα, όπου κυριαρχούν κυρίως οι καστανοί ζεστοί τόνοι για να αποδοθεί η ανθρώπινη επιδερμίδα, πολύ περιορισμένα χρησιμοποιούνται άλλα χρώματα, όπως το κόκκινο και το ιώδες¹¹⁹. Ο ζωγράφος, τέλος, ενώ προσέχει ιδιαίτερα την απόδοση κάποιων στιγμιαίων κινήσεων, που χαρίζουν ζωντάνια στις μορφές¹²⁰, καθώς και στον τονισμό ορισμένων ανατομικών λεπτομερειών¹²¹, σε άλλα σημεία είναι περισσότερο συνοπτικός¹²².

115. Για τη χρήση του κόκκινου χρώματος ως συμβόλου εξουσίας και πολυτέλειας βλ. V. J. Bruno, ό.π., (υποσ. 57) 47 κ.ε.
116. Για τη διάκριση των χρωμάτων στην αρχαία ζωγραφική κατά τον Πλίνιο (Plinius, NH XXXV, κεφ. XII, 30, London, W. Heinemann L.T.D., 1952) σε «αυστηρά» (austeri colores) και «ανθηρά» (floridi colores), Α. Λεβίδης, ό.π., 194, 249, 297, 406, για την τετραχρωμία στην αρχαία ζωγραφική, ό.π., 245 κ.ε., επίσης V. J. Bruno, ό.π., 53 κ.ε.. Βλ. και Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., 47.
117. Α. Λεβίδης, ό.π., 189 κ.ε., 191 (για την «αρμογή», τον μέσο τόνο, που χρησιμοποιείται για το ομαλό πέρασμα από τον ένα τόνο στον άλλο του ίδιου χρώματος ή διαφορετικών χρωμάτων).
118. Όσο μας επιτρέπει να διακρίνουμε η φθορά των χρωμάτων.
119. Μερικές φορές, τόσο στα πρόσωπα, όσο και σε μερικά άλλα σημεία (π.χ. στις κρηπίδες των μορφών του δυτικού και βόρειου τοιχώματος) δεν δικαιολογείται η παρουσία κάποιων χρωμάτων.
120. Όπως δείχνει η θέση του αντίχειρα στο χέρι της γενειοφόρας μορφής του νότιου τοιχώματος και τα δάκτυλα του χεριού, που ανοίγουν τον πάπυρο, της γενειοφόρας μορφής του βόρειου τοιχώματος.
121. Όπως, π.χ., η απόδοση των φλεβών στα άκρα χέρια.
122. Αυτό δείχνει η έλλειψη νυχιών στα χέρια της μορφής του δυτικού τοιχώματος και η απλοποιημένη απόδοση των άκρων ποδιών της γενειοφόρας μορφής του νότιου τοιχώματος.

3. Η ζώνη με τους ιππείς

Πάνω από την ζώνη με τις ανθρώπινες μορφές περιτρέχει τα τοιχώματα του τάφου μια στενότερη ζώνη, ύψους 0,32 μ., που εξέχει 0,05 μ., και έχει στο πάνω μέρος λεπτή ταινία, πλ. 0,018 μ., με κυμάτιο¹²³, ανάλογο αυτού της κατώτερης ταινίας, που περιγράφτηκε παραπάνω (σχ. 10-13, πίν. 2-4, 50-58). Η ζώνη ήταν χρωματισμένη με ανοικτό κυανό χρώμα, που δε διατηρείται καλά, ωστόσο διακρίνονται σε πολλά τμήματα οι οριζόντιες παράλληλες ελεύθερες πινελιές ανοικτού και σκούρου κυανού χρώματος¹²⁴. Στις άκρες του δυτικού τοιχώματος και σε απόσταση 0,18 και 0,10 μ από τη ΒΔ και ΝΔ γωνία αντίστοιχα, αποδίδονται σχηματικά με σκούρο καφέ και σχεδόν γκριζό χρώμα τα περιγράμματα δυο τύμβων με πεσσόμορφες στήλες στημένες πάνω ή πίσω τους, όπως απεικονίζονται στην αγγειογραφία, κυρίως σε λευκές ληκύθους¹²⁵ (πίν. 51, 52). Διακρίνεται καλά η χάραξη του προσχεδίου, μια διπλή γραμμή στο πάνω δεξιό και στο κάτω αριστερό μέρος του βόρειου, σχεδόν οξυκόρυφου, τύμβου, σε μια προσπάθεια προοπτικής απόδοσής του, που φαίνεται καλύτερα στο κάτω αριστερό τμήμα. Η στήλη του βόρειου τύμβου αποδίδεται και αυτή προοπτικά, καθώς απεικονίζεται και ο βόρειος κρόταφός της. Τμήμα μιας κυκλικής χάραξης, που μόλις διακρίνεται στο πάνω μέρος, αποτελεί το περίγραμμα ανθεμωτής πιθανότατα επίστεψης¹²⁶ με σχηματική απόδοση, που φαίνεται καλύτερα στο νότιο τύμβο, ο οποίος δηλώνεται με κανονικότερη καμπύλη. Προοπτικά αποδίδεται και η στήλη πάνω του¹²⁷.

123. Σε απόσταση 0,075 μ. από την επάνω πλευρά αυτής της ζώνης.

124. Βλ. και το βάθος της τοιχογραφίας στους τάφους του Φοίνικα και Αγ. Αθανασίου, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικοί τάφοι*, ό.π., 115 και στη ζωφόρο του τάφου του πρίγκηπα στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, 1984, 202 κ.ε., 204 εικ. 166, 205 εικ. 167. Επίσης, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 86 κ.ε. Βλ. και E. Dyggve, *Das Laphrion, Der Temelbezirk von Kalydon*, *Arkæologisk-Kunsthistoriske Skrifter*, I, 2, Kobenhavn, 1948, 191, 194, εικ. αρ. 200, πίν. XXIV, H. V. Micoff, *Le tombeau antique près de Kazanlak*, Sofia 1954, 13.

125. Οι τύμβοι έχουν ύψος 0,09 μ. ο βόρειος και 0,085 μ. ο νότιος, μαζί με τη στήλη 0,23 μ. και 0,24 μ. αντίστοιχα. Το μήκος της βάσης τους είναι 0,15 μ. Για απεικονίσεις τύμβων και τύμβων με στήλες πάνω, μπροστά ή πίσω τους στην αγγειογραφία, H. A. Shapiro - Carlos A. Picon - D. Scott III, *Greek Vases in the San Antonio Museum of Art*, San Antonio Texas, 1995, 196, αρ. 99, 197. W.G. Moon, *Greek Vase Painting in Midwestern Collections*, Chicago, 1981, 218, αρ. 123, 219. S. Matheson Burke - J. J. Pollitt, *Greek Vases at Yale*, Yale University Art Gallery, 1975, 79, αρ. 63, 80 (και για το ωοειδές περίγραμμα του ανθεμίου). D. C. Kurtz (ed.), *Greek Vases, Lectures by J. Beazley*, Oxford 1989, πίν. 22, 3-4, η ίδια, *Athenian White Lekythoi*, Oxford 1975, 27, πίν. 26, αρ. 2 (στήλες με ταινίες και ανθεμωτή επίστεψη με καμπυλόγραμμο περίγραμμα), πίν. 38 αρ. 1. Ο Τζάχου-Αλεξανδρή, *Λευκές λήκυθοι του ζ. του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1998, 82 και υποσ. 342, για στήλες με ανθέμια, 60, εικ. 4, 78 κ.ε., 91, εικ. 21, 95, πίν. 51-54, 85. Γ. Καββαδίας, *Ο ζωγράφος του Sabouroff*, Αθήνα 2000, 145, σχ. 31, 145, 146, 147, 149, αρ. 218, 216, 298. M. Moore, *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery*, *The Athenian Agora XXX*, Princeton, N. Jersey, 1997, 258, αρ. 844, πίν. 87. Για την επίστεψη, βλ. και C. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, Mainz 1970, 149, αρ. 74, πίν. 30.

126. Βλ. υποσ. 125.

127. Φαίνεται ο βόρειος κρόταφός της. Σε αποτυχημένη προσπάθεια σχεδίασης οφείλονται πιθανόν οι κάθετες πινελιές δεξιά και αριστερά της στήλης. Βλ. και την προοπτική απόδοση των πεσσών στην τοιχογραφία του κυνηγιού του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 90 κ.ε.

Πιν. 50α. Η ζώνη με τους ιππείς στο δυτικό τοίχωμα του τάφου.

Πιν. 50β. Η ζώνη με τους ιππείς στο νότιο τοίχωμα του τάφου.

Η απεικόνιση ταφικών τύμβων και επιτύμβιων στηλών είναι γνωστή στις ύστερες κυρίως λευκές ληκύθους με σκηνές επίσκεψης στον τάφο, για να δηλωθεί η παρουσία του ταφικού μνημείου. Οι στήλες παριστάνονται μπροστά κυρίως, αλλά και πίσω ή πάνω στους τύμβους και είναι αρκετές φορές διακοσμημένες με ταινίες¹²⁸. Στη ζωγραφική διακόσμηση των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας, όσο γνωρίζουμε ως σήμερα, δεν είναι γνωστή η απεικόνιση τύμβων με στήλες. Στον τάφο της Πέλλας ξενίζει αρχικά η παρουσία τους σε μια ζώνη, που δεν έχει ως θέμα την επίσκεψη στον τάφο. Ωστόσο η απεικόνισή τους δεν μπορεί παρά να ερμηνευθεί και εδώ συμβολικά, ως δήλωση δηλ. του ταφικού μνημείου, συνδέοντας έτσι στενά το θέμα της διακόσμησης της ζώνης αυτής με τη ζώνη των ανθρώπινων μορφών, που ήδη περιγράφηκε.

Σε απόσταση 0,30 μ. νότια της στήλης του βόρειου τύμβου απεικονίζεται ένας σχηματοποιημένος ρόδακας (πίν. 50α), διαμέτρου 0,10 ως 0,11 μ., συνηθισμένο στοιχείο διακόσμησης των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας, σε συνδυασμό μερικές φορές με βούκρανα¹²⁹. Διακρίνεται ο χαρακτός κύκλος του προσχεδίου και μια λεπτή καστανή πινελιά πάνω του¹³⁰. Ανοιχτό καστανό χρώμα εξωτερικά της περιφέρειας του κύκλου στο αριστερό τμήμα και εσωτερικά στο δεξιό δίνει βάθος στο αντικείμενο. Με πιο σκούρο καφέ, σχεδόν μαύρο χρώμα δηλώνονται δυο διασταυρούμενες διαγώνια ακτίνες στο εσωτερικό, που καταλήγουν στη χαρακτή περιφέρεια του κύκλου πάνω από το καφέ χρώμα. Στο κέντρο υπάρχει κόκκινος οφθαλμός, διαμέτρου 0,018 μ., και σκίαση με καφέ χρώμα αριστερά του. Οι σκιάσεις τόσο στην περιφέρεια του κύκλου όσο και στον οφθαλμό δηλώνουν την πρόθεση του ζωγράφου να δώσει όγκο στο αντικείμενο σα να ήταν ανάγλυφο και να δείξει ότι φωτίζεται από την αντίθετη με τη θέση της σκιάς κατεύθυνση.

Πίν. 51. Η ζώνη με τους ιππείς.
Ο βόρειος τύμβος.

128. Βλ. υποσ. 125.

129. Για την ανάγλυφη και ζωγραφική διακόσμηση μνημείων με βούκρανα συνδυασμένα με ρόδακες και φιάλες από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. ως και τη ρωμαϊκή εποχή βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι, ό.π., 147 κ.ε. Για ρόδακες που αποδίδονται περίπου όπως στον τάφο της Πέλλας, ό.π., 33.

130. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι, ό.π., 155 (οι χαράξεις σε κυκλικές επιφάνειες, ασπίδες, ηλιακούς δίσκους).

Πίν. 52. Η ζώνη με τους ιππείς. Ο νότιος τύμβος.

Στην ίδια ζώνη, σε απόσταση 0,24 μ. νότια του ρόδακα¹³¹, εικονίζεται ιππέας με άλογο που καλπάζει προς τα νότια¹³², μια παράσταση που φαίνεται να δεσπόζει στη ζώνη αυτή, πάνω σχεδόν από την ανθρώπινη μορφή της κύριας διακόσμησης (πίν. 50α, 53). Τα μπροστινά άκρα των πίσω ποδιών του αλόγου πατούν στο έδαφος, τα μπροστινά πόδια είναι ανασηκωμένα, το ένα λίγο πιο πάνω από το άλλο, το μικρό σχετικά με το σώμα κεφάλι είναι τεντωμένο μπροστά, η ουρά μακριά, φουντωτή, κυματιστή, απόλυτα εναρμονισμένη με την κίνηση του ζώου. Το περίγραμμα του ζώου και του ιππέα αρχικά, καθώς και η δήλωση των πλαστικών όγκων του σώματος του ζώου και των πτυχών της χλαμύδας του ιππέα, έγιναν με χαράξεις, οι οποίες στη συνέχεια καλύφθηκαν με πινελιές καφέ και γκριζο-μαύρου χρώματος. Περισσότερο έντονα διατηρείται το χρώμα

131. Επάνω και λίγο νοτιότερα της κεντρικής μορφής της κάτω κύριας ζώνης.

132. Σε απόσταση 0,59 μ. από τη ΝΔ γωνία του τάφου. Μήκος αλόγου 0,40 μ., ύψος αλόγου με τον ιππέα 0,20 μ.

Πίν. 53. Η ζώνη με τους ιππείς. Ο ιππέας του δυτικού τοιχώματος.

στην ουρά, στα πόδια, στο κάτω μέρος του σώματος του αλόγου και στο κάτω μέρος του χιτωνίσκου του ιππέα. Με πινελιές ίδιου χρώματος αποδίδονται και οι πλαστικοί όγκοι του σώματος του αλόγου. Ο ιππέας είναι μια μικρή μορφή, φοράει κοντό χιτώνα με κοντές χειρίδες και ανεμιζόμενη χλαμύδα¹³³. Είναι σκυμμένος ελαφρά προς τα εμπρός, σφικτά κολλημένος στο ζώο, εναρμονισμένος με την κίνησή του. Διακρίνονται καλά και οι οριζόντιες χαράξεις στα μαλλιά του, που φαίνεται ότι ανέμιζαν στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Από τα χαρακτηριστικά του προσώπου ελάχιστα διακρίνονται η γραμμή του μετώπου και η χάραξη της οφθαλμική κόγχης.

Από την αντίστοιχη διακόσμηση της ζώνης αυτής στο ανατολικό τοίχωμα του τάφου διασώζεται καλά μόνον ένας ρόδακας, σε απόσταση 0,33 από τη ΒΑ γωνία του (σχ. 11). Και εδώ η περιφέρεια του κύκλου έγινε με χάραξη, που

133. Για μορφές με χιτωνίσκο και χλαμύδα βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικοί τάφοι*, ό.π., 116 και υποσ. 325 για τη χλαμύδα. Επίσης, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 59 κ.ε.

Πίν. 54. Η ζώνη με τους ιππείς. Ρόδακας του βόρειου τοιχώματος.

καλύπτεται με λεπτή πινελιά καστανού χρώματος και πλαισιώνεται από καφέ σκούρο χρώμα ανομοιόμορφου πάχους. Δημιουργείται, έτσι, σκίαση εξωτερικά του αριστερού και εσωτερικά του δεξιού τμήματος του ρόδακα. Υπάρχουν και εδώ δυο διασταυρούμενες, όμως κάθετα, ακτίνες καφέ σκούρου-μαύρου χρώματος και ο κόκκινος οφθαλμός στο κέντρο με την καφέ σκίαση¹³⁴. Σε απόσταση 0,055 μ. από τη ΒΑ γωνία του τάφου, δεξιά του παραπάνω ρόδακα, μια χάραξη, που μόλις διακρίνεται, δηλώνει πιθανόν την πρόθεση του ζωγράφου να αποδώσει στο σημείο αυτό έναν τύμβο ανάλογο του δυτικού τοιχώματος, μια προσπάθεια, που όμως δεν ολοκλήρωσε εξαιτίας του περιορισμένου χώρου. Υπάρχει όμως αντίστοιχος τύμβος με στήλη, το περίγραμμα των οποίων αποδίδεται με λεπτή πινελιά καφέ χρώματος, στο νότιο άκρο της ζώνης αυτής¹³⁵. Σε απόσταση 0,22 μ. βόρεια του τύμβου αυτού διασώζεται το κυκλικό περίγραμμα με καφέ χρώμα ενός ρόδακα, ανάλογου αυτού που υπάρχει στο βόρειο τμήμα της ζώνης. Στο μέσον περίπου της ζώνης, τέλος, δια-

134. Διάμετρος ρόδακα 0,10 μ., διάμετρος οφθαλμού 0,018 μ.

135. Σε απόσταση 0,22 μ. από τη ΝΑ γωνία του τάφου. Σωζ. ύψος τύμβου με τη στήλη 0,17 μ., μήκος της βάσης του 0,11 μ.

Πίν. 55. Η ζώνη με τους ιππείς. Το δυτικό τμήμα του νότιου τοιχώματος.

κρίνονται λεπτές γραμμές καφέ χρώματος, ό,τι απέμεινε από τα περιγράμματα των ποδιών του αλόγου του ιππέα, που υπήρχε στη θέση αυτή.

Στο βόρειο τοίχωμα του τάφου η παραπάνω ζώνη φέρει πέντε ρόδακες και τέσσερις ιππείς και στο νότιο τέσσερις ρόδακες και πέντε ιππείς που εναλλάσσονται. Η κατάσταση διατήρησής τους όμως δεν είναι καθόλου καλή, ιδίως στο βόρειο τοίχωμα, όπου διακρίνονται καλά μόνον οι δυο δυτικότεροι ρόδακες με όμοια περίπου απόδοση με αυτήν των ροδάκων του δυτικού και ανατολικού τοιχώματος¹³⁶ (πίν. 54). Μεταξύ των δυο αυτών ροδάκων διακρίνεται ελάχιστα ένας ιππέας που κινείται προς τα δυτικά¹³⁷. Διασώζονται μόνον κάποιες χαραξίες, καθώς και γκριζο και κίτρινο χρώμα στα περιγράμ-

136. Με χάραξη, δηλ., στην περιφέρεια του κύκλου και λεπτή γραμμή ανοικτού καστανού χρώματος πάνω της, σκίαση με σκούρο καφέ χρώμα εξωτερικά του κύκλου στο αριστερό τμήμα και εσωτερικά στο δεξιό. Με σκούρο καφέ σχεδόν μαύρο χρώμα δυο διασταυρούμενες ακτίνες φθάνουν ως τη χαρακτή περιφέρεια του κύκλου, ενώ αριστερά του κόκκινου οφθαλμού υπάρχει καφέ σκίαση. Ο πρώτος από δυτικά ρόδακας βρίσκεται σε απόσταση 0,15 μ. από τη ΒΔ γωνία του τάφου, έχει διάμετρο 0,098 μ. (πλ. 0,11 μ. με τη σκίαση) και διάμετρο οφθαλμού 0,018 μ. Ο δεύτερος ρόδακας βρίσκεται σε απόσταση 0,85 μ. από τον προηγούμενο.

137. Σε απόσταση 0,20 μ. περίπου από τον πρώτο ρόδακα και 0,30 μ. από τον δεύτερο.

Πίν. 56. Η ζώνη με τους ιππείς. Ιππέας του νότιου τοιχώματος.

Πίν. 57. Η ζώνη με τους ιππείς. Ρόδακας του νότιου τοιχώματος.

ματα του αλόγου και της ανθρώπινης μορφής. Περίπου 0,20 μ. ανατολικά του δεύτερου ρόδακα υπάρχουν χαράξεις και υπολείμματα καστανού και γκρίζου χρώματος από το κάτω μέρος της κοιλιάς και την ουρά του αλόγου ενός ακόμα ιππέα¹³⁸. Ελάχιστα υπολείμματα καφέ και κόκκινου χρώματος δηλώνουν, τέλος, τη θέση τριών ακόμα ροδάκων της ζώνης αυτής¹³⁹.

Στο νότιο τοίχωμα η κατάσταση διατήρησης της ζώνης είναι καλύτερη (πίν. 55-58). Ο πρώτος από αριστερά ιππέας εικονίζεται σε απόσταση 0,28 μ. από τη ΝΔ γωνία του τάφου, με κίνηση προς τα ανατολικά. Διακρίνονται οι χαράξεις των περιγραμμάτων και λίγο γκρίζο χρώμα στο κάτω μέρος του σώματος του αλόγου και στα πόδια του. Σε απόσταση 0,30 μ. περίπου από αυτόν υπάρχει ένας ρόδακας, διαμέτρου 0,095 μ., όχι καλά διατηρημένος¹⁴⁰ και 0,03 μ. ανατολικότερα, διακρίνεται ακόμα ένας χαρακτός κύκλος και ίχνη κόκκινου και καστανού χρώματος από ρόδακα που μάλλον δεν ολοκληρώθηκε. Ανάμεσα στους δυο παραπάνω ρόδακες και εν μέρει πάνω στον δυτικό διακρίνεται το χαρακτό σχέδιο τύμβου με στήλη πάνω του, μια προσπάθεια, όπως φαίνεται, του ζωγράφου να επαναλάβει και σ' αυτό το τοίχωμα τα διακοσμητικά στοιχεία του ανατολικού και δυτικού τοιχώματος, που όμως δε ολοκλήρωσε¹⁴¹. Ο δεύτερος ιππέας¹⁴² σώζεται σε καλύτερη κατάσταση (πίν. 56). Όπως και στο δυτικό τοίχωμα, με καφέ σκούρες και γκρίζες σκιάσεις τονίζονται το περίγραμμα των μορφών, τα πόδια του αλόγου και η ουρά του. Στην ουρά, στα πίσω πόδια και στο πίσω μέρος του αλόγου διατηρείται και κίτρινο χρώμα¹⁴³. Ο ιππέας έχει τεντωμένο το αριστερό χέρι μπροστά. Χαράξεις του προσχεδίου διακρίνονται στα περιγράμματα των μορφών και στο σώμα του αλόγου. Σε απόσταση 0,25 μ. από τον ιππέα ακολουθεί ρόδακας όμοιος με τους προηγούμενους¹⁴⁴, στη συνέχεια ιππέας¹⁴⁵, ακόμα ένας ρόδακας με κάθετα διασταυρούμενες ακτίνες¹⁴⁶, σε απόσταση 0,20 μ. από αυτόν ιππέας και ρόδακας δυσδιάκριτος¹⁴⁷ και, τέλος, ο τελευταίος ιππέας της ζώνης, από τον οποίο δια-

138. Δε σώζεται το μπροστινό μέρος του αλόγου.

139. Ο ένας από αυτούς τους ρόδακες βρίσκεται σε απόσταση 0,32 μ. από τον ιππέα δυτικά του, ο δεύτερος σε απόσταση 0,82 μ. από τον προηγούμενο και ο τελευταίος σε απόσταση 0,34 μ. από τη ΒΑ γωνία του τάφου.

140. Διακρίνεται η χάραξη της περιφέρειας του κύκλου, το καφέ περίγραμμα και ο κόκκινος οφθαλμός στο κέντρο.

141. Στο περίγραμμα του τύμβου και της στήλης υπάρχουν επάλληλες χαράξεις. Η στήλη αποδίδεται προοπτικά, χωρίς επίστεψη. Ο τύμβος έχει ύψος 0,06 μ. και μήκος βάσης 0,14 μ., η στήλη έχει πλάτος 0,03 μ. Ύψος τύμβου με τη στήλη 0,014 μ.

142. Σε απόσταση 0,13 μ. από τον προηγούμενο ρόδακα. Μήκος αλόγου 0,45 μ., ύψος με τον ιππέα 0,20 μ.

143. Βλ. και τα άλογα στην παράσταση της αρματοδρομίας του τάφου του πρίγκηπα στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, ό.π., 205.

144. Ο ρόδακας έχει διάμετρο 0,095 μ. Διακρίνονται χάραξη και καφέ χρώμα στην περιφέρεια του κύκλου, καφέ σκίαση εσωτερικά και εξωτερικά, κάθετα διασταυρούμενες ακτίνες καφέ χρώματος και κόκκινος οφθαλμός με καφέ σκίαση αριστερά.

145. Διακρίνονται μόνον κάποιες χαράξεις.

146. Σε απόσταση 0,85 μ. από τον προηγούμενο ρόδακα. Ο ρόδακας αυτός βρίσκεται ακριβώς στο σημείο ένωσης δυο πλίνθων.

147. Διακρίνονται χαράξεις και γκρίζες σκιάσεις. Μήκος αλόγου 0,35 μ. και ύψος με ιππέα 0,15 μ. Ο ρόδακας βρίσκεται σε απόσταση 0,20 μ. από τον ιππέα. Διακρίνεται μόνον ο κύκλος και ο οφθαλμός.

κρίνονται μόνον οι χαράξεις των ποδιών του αλόγου.

Στην παραπάνω ζώνη βλέπουμε ότι δεν υπάρχει απόλυτη συμμετρία στην τοποθέτηση των επιμέρους στοιχείων της διακόσμησης, καθώς αυτά ούτε στο ίδιο τοίχωμα δε βρίσκονται σε όμοιες αποστάσεις μεταξύ τους. Στο βόρειο τοίχωμα η διακόσμηση της ζώνης αρχίζει από δυτικά με ρόδακα που απέχει από τη ΝΔ γωνία 0,15 μ. και τελειώνει με ρόδακα, σε απόσταση όμως 0,34 μ. από τη ΒΑ γωνία. Στο νότιο τοίχωμα η αντίστοιχη ζώνη αρχίζει από δυτικά με ιππέα, τοποθετημένο σε απόσταση 0,28 μ. από τη ΝΔ γωνία και τελειώνει με ιππέα. Στο ανατολικό τοίχωμα ο ρόδακας απέχει από τη ΒΑ γωνία 0,33 μ., στο δυτικό ο αντίστοιχος ρόδακας της διακόσμησης αυτής απέχει από τη ΒΔ γωνία 0,63 μ. Στο ανατολικό τοίχωμα ο περιορισμένος χώρος βόρεια του ρόδακα δεν επέτρεψε τη σχεδίαση του τύμβου. Ακόμα, οι τύμβοι του δυτικού τοιχώματος δεν βρίσκονται σε ίδιες αποστάσεις από τις γωνίες του τάφου, ενώ φαίνεται ότι ο ζωγράφος πειραματίστηκε σε κάποια σημεία, στο ανατολικό και νότιο τοίχωμα, με τη χάραξη διακοσμητικών στοιχείων, που δεν ολοκλήρωσε¹⁴⁸, χωρίς να λείπουν και οι επαναληπτικές προσπάθειες στη σχεδίαση, όπως διαπιστώνεται στη σχεδίαση της στήλης του νότιου τύμβου του δυτικού τοιχώματος, αλλά και στον ημιτελή τύμβο του νότιου τοιχώματος¹⁴⁹. Θα μπορούσε, ακόμα, να επισημανθεί η απουσία χαρακτού προσχεδίου σε μερικά διακοσμητικά στοιχεία του ανατολικού τοιχώματος¹⁵⁰ και ότι η συμμετρία της διακόσμησης στο δυτικό τοίχωμα απαιτεί έναν ακόμα ρόδακα στο νότιο τμήμα, όπως συμβαίνει στο ανατολικό, που όμως δεν υπάρχει εξαιτίας προφανώς του περιορισμένου χώρου από όχι σωστό υπολογισμό.

Παρόλο όμως που, όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ο ζωγράφος δεν ήταν ιδιαίτερα σχολαστικός στο θέμα της συμμετρικής θέσης των στοιχείων της διακόσμησης, δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει κανείς την σχεδιαστική ικανότητά του στην απόδοση των αλόγων. Αυτή γίνεται περισσότερο έκδηλη με τη φειδωλή, λιτή, αλλά σωστή χρήση των χρωμάτων με γρήγορες και ελεύθερες πινελιές πάνω στο χαρακτό προσχέδιο, στα περιγράμματα των σωμάτων, που δεν τονίζονται, αλλά και στη δημιουργία σκιάσεων με ήρεμα εναλλασσόμενες χρωματικές διαβαθμίσεις για την απόδοση των πλαστικών όγκων, που διαγράφονται αχνά και απαλά στο ανοικτοκύανο βάθος¹⁵¹. Οι χαράξεις του προσχεδίου από την άλλη πλευρά δείχνουν έναν καλλιτέχνη που σχεδιάζει σταθερά πάνω στο κονίαμα χωρίς οδηγό και πολλούς πειραματισμούς. Όλα τα παραπάνω μαρτυρούν μια εξοικείωση του ζωγράφου με το θέμα των αλόγων, τα οποία φαίνεται ότι επαναλαμβάνονται με ομοιόμορφο καλπασμό προς την ίδια κατεύθυνση. Ωστόσο υπάρχουν επιμέρους στοιχεία που τα διαφοροποιούν, όπως η απόδοση της ουράς και η θέση των μπροστινών ποδιών, που

148. Βλ. παραπάνω, σ. 68, 71, για τη χάραξη ενός ρόδακα και τύμβου στο νότιο τοίχωμα και ενός τύμβου στο ανατολικό αντίστοιχα.

149. Βλ. σ. 63, 71.

150. Όπως στο νότιο τύμβο με τη στήλη, στο νότιο ρόδακα και τον ιππέα, βλ. σ. 68.

151. Για τη σκιαγραφία στην αρχαία ζωγραφική, Α. Λεβίδης, ό.π., 189 κ.ε., 297 κ.ε. V. J. Bruno, ό.π., 23 κ.ε., 27 κ.ε., 96 κ.ε. Η ίδια μπρεσσιονιστική απόδοση παρατηρείται και στα άλογα του τάφου της Περσεφόνης στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα II, ό.π., 55 κ.ε., πίν. IV, V, εικ. 17-18. Επίσης, Χρ. Σαατοόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 117 κ.ε.

Πίν. 58. Η ζώνη με τους ιππείς. Νότιο τοίχωμα μετά τις επεμβάσεις στερέωσης.

δεν είναι παντού ίδια. Αλλά και η στάση του σώματος και η κίνηση των χεριών των ιππέων διαφοροποιούνται¹⁵².

Η απόδοση των αλόγων και η ομοιόμορφη κίνησή τους προς την ίδια κατεύθυνση προσδίνουν στη ζώνη αυτή έναν διαφορετικό χαρακτήρα από αυτόν της κύριας διακόσμησης παρακάτω. Αντίθετα με τη στατικότητα των μορφών εκείνης της ζώνης, που αρμόζει στην ήρεμη ατμόσφαιρα που δημιουργεί η νεκρική παρουσία, σ' αυτή τη ζώνη υπάρχουν ένας δυναμισμός, που εκφράζεται έντονα από τον καλπασμό των αλόγων¹⁵³ και μια κινητικότητα με

152. Διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται και στην παράσταση της αρματοδρομίας στη ζωφόρο του προθαλάμου του τάφου του Πρίγκηπα στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, ό.π., 206 κ.ε. Η. Brécoulaki, Observations sur la course de chars représentée dans l'antichambre de la tombe III à Vergina. La peinture funéraire antique, IVe siècle av. J.C.-IVe siècle ap.J.C., Actes du VIIe Colloque de l'Association internationale pour la peinture murale antique, 6-10 Octobre 1998, Saint-Romaine-en-Gal-Vienne, 51 κ.ε. Βλ. και τα άλογα της κλίνης του Δίου, Κ. Σισμανίδης, ό.π., 94.

153. Για την απόδοση του καλπασμού των αλόγων βλ. S. Reinach, La représentation du gallop dans l'art ancien et moderne, RA 1900, 216 κ.ε., 244 κ.ε., 441 κ.ε.. R. Lefort des Ylouses, Les images du gallop dans l'antiquité, RA 1939, 45 κ.ε. E. Muybridge, Animals in Motion, New York 1957, επίσης, Η. Brécoulaki, ό.π., υποσ. 152.

ρυθμική ροή προς μια κατεύθυνση. Έτσι, χωρίς να αποσυσχετίζεται το θέμα από τον κόσμο του νεκρού, και σ' αυτό βοηθά η παρουσία των τύμβων και των στηλών που δημιουργούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται οι ιππείς, εντάσσεται ταυτόχρονα και στην καθημερινή ζωή. Η ένταξη αυτή ενισχύεται από το ανοικτοκύανο βάθος, το ατμοσφαιρικό περιβάλλον, πάνω στο οποίο προβάλλουν οι μορφές, αλλά και την ομοιόμορφη δημιουργία σκιάσεων στους ρόδακες, που προϋποθέτουν φωτισμό από μια ιδιαίτερη πηγή φωτός. Αυτά τα στοιχεία λείπουν από την κύρια ζώνη της διακόσμησης, όπου οι ανθρώπινες μορφές στατικές και απομονωμένες προβάλλουν στο λευκό βάθος. Τέλος, η αίσθηση του βάθους που δημιουργούν οι σκιάσεις στους ρόδακες, μαζί με την προοπτική απόδοση των τύμβων και των στηλών, αλλά και του κιβωτίου μπροστά από τη μορφή του δυτικού τοιχώματος υποδεικνύουν έναν τεχνίτη στον οποίο δεν ήταν άγνωστος ο τρόπος απόδοσης της τρίτης διάστασης των αντικειμένων στο χώρο¹⁵⁴.

Η απεικόνιση ιππέων δεν είναι άγνωστη στη ζωγραφική των ταφικών μνημείων, όχι όμως και ιδιαίτερα συχνή. Αν εξαιρέσουμε τους ιππείς της σκηνής του κυνηγιού στην πρόσοψη του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα, τους ιππείς της σκηνής του συμποσίου στην πρόσοψη του τάφου του Αγ. Αθανασίου και τον ιππέα του τάφου του Kinch¹⁵⁵, μνημεία στα οποία αποτελούν μέρη ευρύτερων συνθέσεων, οι ιππείς του τάφου της Πέλλας μπορούν να συγκριθούν κυρίως με τους αρματοδρόμους της μικρής ζωφόρου του προθαλάμου του τάφου του πρίγκηπα στη Βεργίνα¹⁵⁶ και λιγότερο με τους ιππείς της κλίνης του τάφου του Δίου, όπου μάλλον απεικονίζεται σκηνή μάχης και όχι σκηνή ιπποδρόμου¹⁵⁷.

Ο εικονογραφικός τύπος του ιππέα, πολύ γνωστός σε αναθηματικά και επιτύμβια ανάγλυφα, χρησιμοποιείται ευρύτατα για την απεικόνιση ανθρώπων που εξυψώθηκαν μετά το θάνατο στη σφαίρα των ηρώων, ιδιαίτερα σε περιοχές, όπου η εκτροφή των αλόγων είχε μεγάλη οικονομική και στρατιωτική σημασία, όπως η Μακεδονία. Στην περιοχή αυτή ο ιππέας κυνηγός και πολεμιστής, σύμβολο της κοινωνίας της, κυριαρχεί στα νομίσματα από τον 5ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο¹⁵⁸.

Οι ιππείς όμως του τάφου της Πέλλας φαίνεται ότι δεν εντάσσονται απλά στον κύκλο των απεικονίσεων ιππέων που σχετίζονται με αφηρωισμένους

154. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 129 κ.ε.

155. Για τη ζωφόρο του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, ό.π., 104 κ.ε. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004. Για τη διακόσμηση του τάφου του Αγίου Αθανασίου, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι, ό.π., 116 κ.ε. Για τον τάφο του Kinch, Κ. Ρωμπούλου, Λευκάδια, Αρχαία Μίεζα, Αθήνα 1997, 36 κ.ε., 38 εικ. 34.

156. Για τη ζωφόρο του τάφου του πρίγκηπα στη Βεργίνα, Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, ό.π. 202 κ.ε. Βλ. και τμήμα μαρμάρινης ζωφόρου με ανάγλυφη παράσταση αρματοδρομίας από τη Βέροια, Β. Αλλαμανή-Σουρή, ΑΔ 36 (1981) Χρον. Β2, 326, πίν. 219γ και Κ. Tancke, Wagenrennen, JDI 105 (1990) 97 κ.ε., 98 εικ. 3.

157. Γ. Σωτηριάδης, Ανασκαφή Δίου Μακεδονίας, ΠΑΕ 1929, 77, 79, 80, εικ. 7, ο ίδιος, Ανασκαφαί Δίου Μακεδονίας, ΠΑΕ 1930, 36 κ.ε., 45, εικ. 4, 46, εικ. 5, ο ίδιος, Ανασκαφή εν Δίω. Ο καμαρωτός τάφος, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2 (1932) 5 κ.ε., πίν. 2. Κ. Σισμανίδης, ό.π., 94.

158. Μ. Βουτυράς, Ηφαιστίων ήρωας, Εγνατία 2 (1990) 142

νεκρούς. Εδώ οι ιππείς θα μπορούσαν να συμμετέχουν σε έναν ιππικό αγώνα¹⁵⁹, μια ιπποδρομία κελήτων, ένα αγώνισμα, που μαζί με την αρματοδρομία, ήταν από τα πιο εντυπωσιακά, όπως μαρτυρούν οι γραπτές πηγές, τα έπαθλα των νικητών και η συνεχής εισαγωγή νέων ιππικών αγωνισμάτων στις μεγάλες αθλητικές γιορτές της αρχαιότητας¹⁶⁰. Οι ιππικοί αγώνες διατήρησαν σ' όλη την αρχαιότητα έναν αριστοκρατικό χαρακτήρα, καθώς η συντήρηση και η εκπαίδευση των αλόγων, που συμμετείχαν σ' αυτούς ήταν μια πολυδάπανη υπόθεση, που μπορούσαν να την αντιμετωπίσουν μόνον άνθρωποι ενός ανώτερου οικονομικού επιπέδου.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, με τους ιππείς του τάφου της Πέλλας επανέρχεται το πρόβλημα, που έχει απασχολήσει πολλές φορές την έρευνα ως σήμερα, αν και σε ποιες περιπτώσεις οι παραστάσεις αθλητικών αγώνων στα μνημεία σχετίζονται με την απεικόνιση αγώνων που τελούνταν προς τιμήν των νεκρών. Η πρακτική αυτή μαρτυρείται από την εποχή των ομηρικών επών και συγκεκριμένα στο 23ο βιβλίο της Ιλιάδος, όπου γίνεται αναφορά στους αγώνες που διοργανώθηκαν από τον Αχιλλέα για να τιμηθεί ο νεκρός Πάτροκλος¹⁶¹. Πολυάριθμες είναι οι αναφορές του εθίμου αυτού και σε άλλα λογοτεχνικά κείμενα, ενώ οι σχετικές παραστάσεις στην τέχνη, που εμφανίζονται στον πρώιμο 6ο αι. π.Χ., πολύ γρήγορα γίνονται οικείο θέμα. Σ' αυτό, συνέβαλε και η εγκαθίδρυση των μεγάλων πανελλήνιων αθλητικών γιορτών την ίδια περίοδο. Από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. στις αθλητικές γιορτές παρουσιάζεται συχνά και μια ηρωική αντίληψη, καθώς και τοπικοί ήρωες, αλλά και ιστορικά πρόσωπα αρχίζουν να τιμούνται με αγώνες μετά το θάνατό τους¹⁶².

Οι πληροφορίες των γραπτών πηγών για την ύπαρξη επιτάφιων αγώνων και τον τρόπο που γιορτάζονταν ποικίλλουν ανάλογα με τα προσφερόμενα στοιχεία κάθε εποχής¹⁶³. Ωστόσο το αρχαιολογικό υλικό δεν επιβεβαιώνει πάντα αυτές τις πληροφορίες, καθώς δεν μπορεί να συσχετισθεί στις περισσότερες περιπτώσεις με ασφάλεια με το αθλητικό μέρος μιας ταφικής τελετουργίας.

159. N. E. Gardiner, *Athletics of the ancient World*, Chicago, 1980, 228 κ.ε. Ε. Κεφαλίδου, ό.π., 94 κ.ε., 127 κ.ε., 152 κ.ε., 160 κ.ε.

160. Π. Βαλαβάνης, *Άθλα. Αθλητές και έπαθλα*, Αθήνα 1996, 89, Ε. Κεφαλίδου, ό.π., 127 κ.ε., 147 κ.ε., 160 κ.ε.

161. Ομήρου *Ιλιάς* XXIII, 257 κ.ε (London, W. Heinemann LTD, 1947).

162. L.E. Roller, *Funeral Games in Greek Literature, Art and Life*, Ann Arbor, Michigan 1977, 32 κ.ε. ο ίδιος, *Funeral Games in Greek Art*, AJA 85 (1981), 107 κ.ε. Ε. Κεφαλίδου, ό.π., 103 κ.ε., 116, αρ. 21. Επίσης, J. Boardman, *Burial Customs*, London 1971, 60 κ.ε., 121 κ.ε., 187 κ.ε., 202 κ.ε. Βλ. και Αι. Μιρώ, *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου*, Αθήνα 1987 (έκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, μετ. Κ. Παναγιώτου), 238 κ.ε.

163. Πλάτωνος *Μενέξενος*, 249β (London, W. Heinemann LTD, 1983). Για αναφορές σε επιτάφιους αγώνες βλ. Διόδωρος XVII, 117,4, XIX, 52,5 (London, W. Heinemann LTD, 1943), Αθηναιου *Δειπνοσοφισταί*, 10. 437a (London, W. Heinemann LTD, 1949), Αρριανού *Αλεξάνδρου Ανάβασις* VII, 14 A (London, W. Heinemann LTD, 1983). Οι αναφορές πληθαίνουν μετά τον 1ο αι. π.Χ., L. E. Roller, *Funeral Games in Greek Literature*, ό.π., 21 κ.ε.

Οι αθλητικοί αγώνες, που απεικονίζονται σε τοιχογραφίες τάφων της Ποσειδωνίας, αναφέρονται ως επιτάφιοι, A. Pontrandolfo – A. Rouveret – M. Cipriani, *The Painted Tombs of Paestum*, Paestum, 2004, 44 κ.ε.

Στον τάφο της Πέλλας οι ταφικοί τύμβοι και οι στήλες στην ίδια ζώνη με τους ιππείς, χωρίς να συνθέτουν ένα συγκεκριμένο τοπίο, χαρακτηρίζουν το περιβάλλον ενός υπαίθριου χώρου και προσδίνουν στον ιππικό αγώνα έναν επιτάφιο χαρακτήρα. Ωστόσο, καθώς δεν υπάρχουν μαρτυρίες γι' αυτή την εποχή, αλλά ούτε και ανασκαφικά στοιχεία, για την ύπαρξη πραγματικών ιππικών αγώνων, για να τιμηθούν οι νεκροί, δεν θα ήταν ασφαλές να υποστηρίξουμε ότι στην τοιχογραφία απεικονίζεται ένας πραγματικός επιτάφιος αγώνας. Ορθότερη φαίνεται η αποδοχή της αναγνώρισης στην τοιχογραφία μιας ανάμνησης του ηρωικού επικού παρελθόντος, διατηρημένης ακόμα έντονα στη συντηρητική μακεδονική κοινωνία¹⁶⁴.

Πάνω από τη στενή ζώνη με τους ιππείς και τους ρόδακες στο ανατολικό και δυτικό τοίχωμα υπάρχει μια ταινία με κίτρινο χρώμα, ύψους 0,30 μ., που εξέχει 0,04 μ.¹⁶⁵ Στο βόρειο και νότιο τοίχωμα η κίτρινη αυτή ταινία, που εισέχει από τα τοιχώματα του τάφου¹⁶⁶, διακόπτεται από τις δοκοθήκες. Κάτω από αυτήν και ανάμεσα στις δοκοθήκες, υπάρχουν λεπτές ταινίες με βαθύ κυανό χρώμα, μήκους 0,32 μ. ως 0,36 μ. και πλάτους 0,03 μ., με οκτώ λευκές ορθογώνιες εξοχές η καθεμιά στην κάτω πλευρά, στοιχεία σχεδιασμένα όχι με απόλυτη ομοιομορφία, καθώς έγιναν χωρίς προσχέδιο. Τα άκρα των εξοχών φέρουν καφέ χρώμα¹⁶⁷. Οι ταινίες αυτές με τις ορθογώνιες εξοχές, που παρέμπουν στις προμόχθους με τις σταγόνες του δωρικού γείσου, αποτελούν το επιστέγασμα της διακόσμησης των τοιχωμάτων του τάφου (πίν. 58).

164. J. Camp II, *Horses and Horsemanship in the Athenian Agora*, The American School of Classical Studies at Athens, 1998, 10 κ.ε. Εμ. Βουτυράς, ό.π., 123. Είναι φανερό ότι η ορθή ερμηνεία διακοσμήσεων, όπως η παραπάνω, απαιτεί τη συνεκτίμηση διαφόρων παραγόντων (δραστηριότητες του νεκρού στη ζωή, απαιτήσεις του παραγγελιοδότη, που μπορεί να σχετίζονται με τις δραστηριότητες αυτές ή όχι, σχέσεις νεκρού και παραγγελιοδότη με αθλητικά γεγονότα της εποχής, γνώσεις για το ηρωικό παρελθόν, αποδοχή της συμβολικής παράστασης ηρωποίησης του νεκρού, βαθμός ανεξαρτησίας του ζωγράφου κατά την υλοποίηση της διακόσμησης ενός ταφικού μνημείου κ.λ.π.).

165. Με πατούρα στο επάνω μέρος πλάτους 0,055 μ., βλ. σ. 17.

166. Βλ. σ. 15.

167. Από τις ταινίες αυτές με τις ορθογώνιες εξοχές στο βόρειο τοίχωμα σώζονται καλύτερα οι δυο πρώτες από δυτικά, ενώ στο νότιο οι τρεις πρώτες από δυτικά και η τρίτη από ανατολικά. Για παρόμοια διακοσμητικά στοιχεία, Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., 18, πίν. 8γ. Φ. Πέτσας, ό.π., 97. Ν. Χ. Κοτζιάς, Ο παρά το αεροδρόμιον της Θεσσαλονίκης (Σέδες) Γ' τάφος, ΑΕ 1937, Γ, 874, πίν. VII, VIII.